

III.

„VOLT EGY IDŐ e haza felett, midőn alig nézhetett szét a honfi, hogy tekintete várral ne találkozott volna; a folyamok felett elvonuló hegyláncok csúcsait, mindenfelé lovagvárak koronázzák; a falvakból erődített kastélyok emelkedtek...” – írja csaknem egy évszázaddal ezelőtt Kővári László, Erdély „gazdag, de ismeretlen múzeum”-ának legelső feltárója. Könyvét át- meg átjárja a fájdalom a várromok szakadatlan pusztulásán, az ősök szent emlékeinek barbár széthordásán; – „Amint ezeket szertedúljuk, tűzbe dobtuk a nemzeti kegyelet, a tradíciók Sybilla könyveit... Egy vaskos kötetten át írja le a rengeteg várromot, mit Erdély földjén akkor még talált, „ezer négyszeg mértföldünkön mintegy kétszázat”, s részletezi az azokhoz fűződő történelmi eseményeket vagy a nép ajkán élő búbájós tündérregéket. Száz éve se jutott sokkal tovább a kutatás Kővári anyaggyűjtésénél, holott mi minden, hány újabbkori emlék lett azóta a földdel egyenlővé! Öreg könyvének fakó lapjairól bontakozik ki csupán e régi világ halvány körvonalrajza előttünk, Erdély kastélyai elődeinek légiója.

Mind azt, amit ő megőrizett feljegyzéseiben, újra ismételni vagy éppen a modern történelmi forráskritika módszereivel helyesbíteni nem szándékunk nekünk, kiket az újabbkori alkotások, a szorosabb értelemben vett kastélyok érdekelnek s a művészettörténet nem okulhat e pusztá nevekből. Csak példakép ragadhatunk ki egynéhányat a régi várak sorából, amelyeknek keletkezéséről, eredetéről, ha feltétlen bizonyossággal tudnánk mindent, egyszerre

világosan állna előttünk Erdély egész őstörténete, a római kort is megelőző s az azt követő idők lakóinak históriája. Ám a földből kimeredő kőfalcsonkok időtlenek, négy-ötszáz év kronológiai tévedéseivel nem törődnek; rómaiak, dákok, a népvándorlás korának áradata, vagy a székelység építette őket? – ma már az idők föllebbenthetetlen titka marad. Az erdélyi nép csodás regéket költött róluk, óriások, tündérek kezétől összeróttanak meséli a hegycsúcsokat koronázó omladékokat. Szováta felé mutatja a nép Rabsonné várából a kocsiutat, honnét Kolozsvárra hajtott a harangszóra a gyönyörű asszony, ki az ördögnek az út elkészítéséért egy hegy aranyat s egy völgy ezüstöt ígért; Korondnál Firtos s Tartod vára állt, a jó és a rossz szellemek vetélkedésének hirdetője. Zetevárához a várúr bűnös szerelmének emléke fűződik; Bereck felé állt Venétúrné erődje, ki az Istent átkozta, vára elsüllyedt villámok között s ő maga kőbékává változott, mit ma is vélnek látni a székelyek. A torjai Bálványosvárát órjas tündérlányok építették a roppant sziklacsúcsra, akik pár lépéssel Háromszék rónáin teremve, hipp-hopp, köténybe szedték az ökröket; itt székelt az ős Opour rabonbán, innen ered az Apor-nemzetség s most még azt sem tudhatni – írja Jókai – merre vezetett hozzá az út? ... Ika várában óriás-kígyó lakott, ki oly nagy volt, hogy a völgybe nyúlva is farkát a toronyra tekerte; a mezőbánci Pogányvár ürege minden kilenc évben felnyílik, két szép tündérlány jő ki vízéért s ha ki gyorsan addig, míg ők szomjukat oltják, az üregbe jut, mesés kincsekkel rakodhatnak meg; a legöregebb emberek még emlékeznek valakire, kinek a sarkát az ajtó odacsapta s megsántult belé... Vége-hossza nincs e tündérregéknek, a Rózsavárt építő óriásokról, Gelu vára ördögének leírhatatlan szépségű tündérkertjéről, mely ezer fényárban úszott a föld alatt... Dárius váránál Szászlónán mai napig is kincseket keresnek.

Az ismeretlen eredetű várnymok mellett aztán mind nagyobb számban bukkannak fel a honfoglalás korától épülő várak maradványai, amelyekhez nem csupán tündérregék, hanem okleveles adatok s hiteles történeti események fűződnek. A X. század óta

még számosabb erődítés emelkedett a gyepüntúli vidék megerősítésére; Szent István teremti meg a királyi várak intézményét. Az építőtevékenység nagy lendületet vesz a tatárjárás után, nemcsak fa-várak, hanem kő-erődítések is készülnek s e munkásság tetőpontjára hág a XV. században; a törökvilág beköszöntekor már a hadászati tökéletesbülés jelentékeny fokára jutnak Erdély várai. Csak pusztá felsorolásukra szorítkozhatunk itt, midőn megemlítjük a nevezetesebb várromokat, vagy fűvel benőtt helyüket; a Cenk hegyén, a XI. század első felében épült Brassovia várát, Torockó várát, mi a székelyeknek szolgált menedékkül a tatárjárás idején; a nyomtalanul elenyészett Torda várát, Küküllő várát, Dés várát, Doboka várát; a háromszéki Várhegy várát, Csíkszeredát, Gyimes várát a gyimesi szorosban, az ojtózi vár festői romjait, a szintén rommádólt Apáca vizivárát az Olt mellett, Szentlélek, Bodza, Höl-tövénny, Feketehalom, a német lovagrend építette Kreuzburg, Földvár végvárát. Nagy Lajos négy várral erődítette meg a vöröstoronyi szorost, ebből Latorvár, Alsó-Sebes elenyésztek, csupán Talmács külső erődítménye s Vöröstorony őrtornya áll. Marosillye várának, Bethlen Gábor szülőhelyének csak egy szeglete áll, a Bornemisza-kúriába építve; a Bánffyak Sebesvárának kerek tornya s fal-omladékai ma is emelkednek a Sebes patak festői torkolatánál. Elenyészett Hadad, Szilágycseh vára, el 1715-ben Kővár, a legtekintélyesebbek s a legviharvertebbek egyike, melynek börtönében Zólyomi Dávid tizenhét évig sínylődött; Beszterce várának csak pincenyoma látszik s romok, vagy fűvel benőtt helyek a nagy zászlósurasági várak: Csicsóvár, a Szamosújvár melletti Bálványosvár, romokban hever a sziklakúpon Déva roppant vára s Görgény, az erdélyi történelem legnevezetesebb eseményeinek színhelyei. Léta, Diód, Leses várai is mind a múlté, rombadólt Hunyadban Kolcvár; maiglan is emelkedik Kőhalom. Zombor s az Almás melletti Dezsővárának egy nagy, szép bástyája; Gyalu várát teljesen átépítették, Bethlen várának, amely 1438-ban épült, akár a Bánffyak erődített nagyfalusi kastélya, ma már csak a helyét mutogatják. Kecskés, Zebernik várai a múltéi, viszont jelentékenyek a

torockószentgyörgyi várromok; szintén romokban hever a János Zsigmond építtette székelyudvarhelyi Székelytámad vára, amelyről Jókai írta, hogy „minden tornyában regény álma van elásva” s hogy a zászlós ormokon ma már a „becsületes csizmadia-céh száríttat fehér ruhákat...” Bodola várát Béli Pál nótáztatása után 1678-ban földig elhányatták; elenyészett a koppándi, a vingárdi, a felsőszálláspataki, a derzsi kastély s elpusztult az aranyi vár, melyet a rege szerint tündér épített volna, a történeti források nyomán pedig Hunyadi János. Utolsó birtokosáról, a XVII. századbéli Kapi Gyögyről, Hunyadmegye pogánylelkű főispánjáról maradt fenn a monda, hogy leányaira, kik a Maros vizére néztek a vár ablakából, tréfából felnyerített egypár székely tutajos s a várúr erre elfogotva őket, patkót veretett reájuk...

A NÉPREGÉK poézise, a szájhagyomány s a hiteles történelmi események gazdag áradata Erdély elenyészett várainak méltó emlékezetét nyújtja, ám az emlékkutató – legfeljebb Déva, Kőhalom, Sebesvár vagy Torockószentgyörgy romjain kívül – még várépítéstani tanulságot is alig meríthet. Metszet, egykorú rajz ugyancsak gyéren maradt fenn róluk, mint egy régi vázlat Hadad váráról; a szászföldi parasztvárak, Szelindek, Kelnek, Rozsnyó hatalmas s olykor épebb részleteket is őrző omladécai s fennmaradt templomerődök, templomkastélyok tömege, valamint a városerődítések képviselik az erdélyi vártörténet megbízható forrásait. Gótikus vár igazában egyetlenegy maradt fenn, Vajdahunyadnak büszke erődje, a legszebb és a történeti kegyeletben is legkiemelkedőbb magyar várkastély; műformája a francia kastélyépítészetnek a magyar stílussajátságokkal elegyedő példaképe, története Hunyadi János korától fogva valóságos regény, a magyar emléktörténet egyik legérdekesebb fejezete. Ám Vajdahunyad várát szükségtelen bemutatni a magyar művészettörténeti kutatásnak, akár a másik legszebb erdélyi várát, amely Brassó mellett, a törös-

vári szoros bejáratánál, meredek sziklaszirten emelkedik. Törcs várát eredetileg Nagy Lajosnak emelték királyi várként 1377-ben viszontagságos történetében fontos szerepet játszott az 1617-i vilámcsapás, mely a löportornyot felrobbantotta s ezután újjá kellett építeni. Tornyát s egyik homlokzati szárnyát, kettős várarkádsor fölött záruló pártázatos oromzat díszíti, jelölve annak, hogy a felsőmagyarországi reneszánsz stíluselemei Erdély legkeletibb sarkáig is eljutottak. Végeredményben a reneszánsz kiképzését látjuk itt, mint Vajdahunyadon is annak nem egy díszítő elemét; e modor, a gótika hagyományait átszínezve, Erdély kastélyainak voltaképp első stílusa s e kor megindulásának, a XVI. századnak emlékei azok, amelyeket behatóbban meg kell ismernünk.

A legnagyobb erdélyi reneszánsz várkastély kétségtelenül Szamosújvár vára lenne, ha a későbbi átépítések nem forgatták; volna ki eredeti mivoltából. Alapvetését az utolsó magyar nemzeti királynak, Szapolyai Jánosnak köszönheti, aki a dobokamegyei Bálványos vára helyett rendelte építeni Új-Bálványos várát. A király olasz-rokonszenve és feleségének, a büszke Sforza Izabellának környezete nyitja meg voltaképpen az utat az itáliai mesterek számára Erdély földjén; Új-Bálványos várát, mit később Szamosújvárnak neveztek, Domenico da Bologna, a fejedelmi fundátor építette. János király halála után, 1540-től fogva, Fráter György folytatja és fejezti be a művet; „szertelen erős várát ott fondáltatá, mert alattomban a Koronát vadásza, ezért Újvárat olasszal csináltatá –” énekelte róla Tinódi Lantos Sebestyén 1548-ban, Báthory Endre bíbornok udvarában... Forgách Ferenc már elismerőleg jegyzi Históriájában, hogy a várát a barát „az alapjától kezdve nagy munkával és költséggel építette, falakkal, bástyákkal és minden dologgal, ami csak a művészettől és szorgalomtól telik, költséget nem kímélve... A vezető építész, Bologna keze alatt több magyar kőfaragó is dolgozott, mint 1545-ben Nagyfalusi István; a várát aztán Bethlen Gábor átépíttette s Giovanni Landi végezte az északi szárny munkálatait. II. Rákóczi György 1655-ben újra kibővített, 1760 után megújított, 1786 óta

tartományi fogház; 1857-59-ben újra átépítik, majd később is; a régi kastély architektúrája a múlté, de még akad reneszánszkori részlete, kapuja, ablaka, ajtókerete s felirata is, melyek sejtetnek valamit viszontagságos történetéből. Fénykorát Fráter György alatt élte Szamosújvár, itt volt kincseinek lerakodóhelye; mikor meggyilkolták, 250.000 magyar forintot, 889 márka veretlen aranyat, 2453 márka ezüstöt, 4000 Lysimachos-aranyat találtak itt s aranyláncokat, pazar asztali edényeket, 300 díszlovat s még megannyi kincset... Ma rideg börtön ez s csodálatosképpen multjához is ily sötét emlékek fűződnek; itt fojtatta meg, a kastély tömlőcében Báthory Zsigmond fejedelem unokafivérét, Boldizsárt s a nagyeszű Kovacsóczy Farkast 1594-ben; itt sínylődött rabságban Péchy Simon, a szombatosok vezére s Béli Pál felesége is.

Szintén Fráter György építtette a nevezetes alvinci kastélyt is, az itt álló egykori domonkos kastély helyére, négy szegletre, vízzel tölthető sáncozattal körülvéve. Ma már félig rom ez az egykor erős vár; csupán északi szárnyának emeletes része emelkedik még, amelynek homlokzatán, egymástól messzire eső, háromszöges lezárású ablakok nyílnak s kettős, felsőolasz ízű ikerablakai az udvari oldalán. Lehet, hogy itt is Domenico da Bologna működött; a fennmaradt részletek a lombard cinquecentónak a Bramante hatása alatt kifejlett irányát mutatják. A zordon, várszerű épülethez 1733-ban toldatta az egyik gyulafehérvári kanonok a bárók kapuzatot; a kastély ugyanis sűrű birtokcsere után 1715-ben a fehérvári káptalanra jutott. A legszomorúbb romlás képét mutatja ma már Alvinc, hol 1551 decemberében a nagyratörő, zseniális államférfit Castaldo bérencei: Ferrari, Sforza, Pallavicini s a spanyol Mercada, Ferdinánd solymármestere két puskalövessel s hetvenöt szúrással legyilkolták; máig is mutatják az ablakot, honnan a bíbornok tetemét a várárokba kidobták s ott hevert hetven napig temetetlenül egy deszkaládába zárva ...

Még egy kastély volt Martinuzzi birtokában: Branyicskán, Déva közelében, a Maros balpartján. Ezt Petrovics Péter leron-tatta, de még a XVI. század folyamán újra felépült; 1595-ben jutott

Jósika-kézre. A Hóra-világ idején felgyújtották a lázadók, ma már egészen átalakítva áll, csupán egy hatszögű bástyája őrzi a régi időket. Ugyanily átalakításon ment keresztül a régebbi bonyhai Bethlen-kastély, melynek alapkövét Izabella tanácsosa, Bethlen Farkas tette le 1545-ben; 1860-ban aztán Bethlen Farkas az angol gótika modorában építteti át. A sok-sok elenyészett XVI. századi erdélyi kastély között van Gálfi János marosújvári kastélya, mely neogótikus építménynek adott helyt; a kor emlékeit ma kiválólag Marosvécs, Fogaras és Keresd képviselik, mindhárom becses emléke a gótikával keveredő reneszánsz művészetének.

A legzordabb, legkomorabb valamennyi erdélyi kastély között Marosvécs vára, fenn a dombon, a Maros vize fölött, regényes tájképi háttér ölében; ha nem maradt volna fenn, nem is alkotnánk eléggé hív képet Erdély régi várépítészetéről, ősrégi alapítás ez, 1228-ban már királyi várként emlegetik az oklevelek az egykori római castrum közelében; többször is átépült s mai alakját az 1537-i és az 1555-i építésnek köszönheti, a hatalmas Kendi Ferencnek, ki egykor birtokolta. Zárt, tömör, kétemeletesre épült, szűk udvarú négyszögének sarkait bástyák szegélyezik s kiválik közülük a hatalmas, nyolcszögű öregtorony; latin feliratos ajtókeretei reneszánsz modorúak s a Kendi Ferenc emlékét hirdetik. Változatos sors volt osztályrésze, birtokosai alig melegegdek meg benne, míg végül a Kemény-család kezére került; sajátos, hogy bármily fontos ponton épült, széles területeken uralkodott s sokan vetekedtek birtokáért, csatát egyet sem látott s ennek köszönheti aránylagos épségét. Késő barokos átalakításon ment át 1818-ban, ami azonban jellegét nem változtatta meg; nem ily szerencsés a „stylszerű restauratio” multszázadvégi szellemében épült délkeleti torony, ami éppen rideg, erdélyies jellegét laposítja el. Vécshez hasonlíthatott a somkeréki Erdélyi-család gernyeszegi vára is, melyet Erdélyi István alvajda emeltetett 1462–65 között: régi leltárakból sikerült képét rekonstruálni, csak két oldala épült kőből, két bástyája, kaputornya s három kisebb tornya volt. Helyén emelkedik a mai gernyeszegi kastély.

Építészeti alkatában s időrendbelileg is rokon Marosvécs várával a fejedelmi kor legnevezetesebb s legtöbb vihart kiállott várkastélya, Fogaras, melynél többször aligha szerepel épület a principátus mozgalmas történetében. A legjobban megerősített erdélyi vár volt ez a XVI–XVII. században; „hegyekről leszökellő patakok, melyekben a pisztráng s más ízes halak élnek és sok más dolog teszük kedvessé; e vár mintegy kis hercegség...” – írja Oláh Miklós s valóban, 64 falu volt tartozéka. Eredetét hihetőleg a XIV. századból veszi s építőjének a tartomány leghatalmasabb vajdáját, Opor Lászlót tartja a hagyomány (1310); a néprege szerint építői fagarast kaptak bérül, mit minden szombaton ércpénzre cseréltek be – el is hihetnők ezt, ha a *Terra Fugros* neve már 1231-ben nem volna ismeretes. Mai alakjának lényegét Majláth István vajdának köszönheti, aki 1538-ban „nagyszerű újítás alá vetette”; 1573 után átalakíttatta Báthory István, miután Békés Gáspárt kiűzte innen. Kemény János Önéletírásában feljegyzi, hogy „három bástyáját s belső egyéb fejedelmi házait” Bethlen Gábor építé; Szalárdi szerint az öreg Rákóczi György a délkeleti bástyát alapjából igazíttatta meg. Lorántffy Zsuzsanna szép reneszánsz ajtaja 1640-ből való s sokat módosított rajta, főleg a belső berendezésben Apafi Mihály, a vár legállandóbb lakója. Ekkor látták a vén falak a legragyogóbb fejedelmi udvartartást, ám ma már üres termeken járunk keresztül; mutogatják a helybeliek a nagy termet, hol a diétákat tartották s mit ma is országháznak neveznek; a szobát, hol lehúnyta szemét Apafi, a kápolnát, a konyhák roppant tűzhelyeit s az északkeleti bástya alatt a fekete falú tömlöcöket, hová Teleki bebörtönözte Bethlen Miklóst, Béli Pált s hol annyi más rab is sínylődött. Sztratégiaiilag igen fontos hely volt ez a maga korában; sáncozatát, melyen felvonóhíd vezetett át, az Olt vizéből tele lehetett eresztetni. Struktúrájában, akár Marosvécs, négyszögre épült, két emelettel, de jóval terjedelmesebben; váltakozó magasságú, zömök, sokméteres falazású, hatszögű tornyok szegélyezik, hat ágyura készülve, s bár falai, újabban is lesimítva, különösebb művészi tagozás nélkül valók, szinte

megragadó a maga komor méltóságteljességében az udvari homlokzat egyik oldalának kétemeletes, árkados tornáca. A régi gótikus pillérnyalábok tartják e boltívsort, a reneszánsz legkorábbi ilyenmű erdélyi alkotását; csupa erő és zordonság sugárzik belőlük, távol a firenzei loggiák kecsességétől...

Vécs és Fogaras építészeti típusával rokon a Kolozsvárhoz közeli Egeres 1572-ben emelt kastélya; négyszögre, sarokbástyákkal épült s kolozsvári kőfaragók díszesítették, ma már ez is romladozik. Az Apafi-család ősi fészket, az ebesfalvi kastélyt 1552-ben építteti Apafi Gergely, dobokai főispán; emeletes négyszögét mord öregtornya emeli ki, déli oldalán kettős, felsőolasz ízű ikerablakai fölött vakárkádor húzódik, egykori elegancia emlékét hirdetve a pusztulásban is. Udvarának árkados tornáca, manzardteteje a XVIII. század átalakítására vall, midőn Ebesfalva, mint örmény székhely, Erzsébetváros nevet kap s a barokk építészet számos alkotásával gazdagodik. Az Apafiak kihaltával a kincstár, majd Bethlen Gábor kancellár tulajdona lett; a belső beosztás ma is olyan, mint 1661-ben, mikor Ali basa a mit sem sejtő Apafi Mihályt várandós neje mellől a vásárhelyi fejedelemválasztó gyűlésre elhurcolta.

A XVI. századi erdélyi kastélyépítészet legkimagaslóbb emléke kétségtelenül a keresdi vár; alapvetését a XV. századnak, Bethlen Márknak köszönheti s szintén négyszögös alapra készült, erődített bástyákkal. A vár azonban, Segesvárhoz közel, annyira el van rejtve a faluval együtt a dombok között, távol minden hadi útvonaltól, hogy sohasem volt szükség védelmi műveire; a nép mondja, innen nyerte a nevét is a meglelhetetlen kastély: keresd... Ritka szerencse ez, mert maiglan is épen láthatjuk gótikus részleteit, kápolnáját, délkelet felőli szögletes, lőréses bástyáját, hatalmas öregtornyát s hangulatos szépségű reneszánsz részleteit, amelyek Bethlen Györgynek s feleségének, Nagykarolyi Klárának 1559-i építéséből adódnak. 1598-ban folytatta fiuk, Mihály a munkát s része lehet Bethlen Elek 1683-i igazításának is a mai kép kialakításában. Reneszánsz ablakkeretein az alvinci kastély szerte-

sugárzó hatása az irányadó; a franciásan ható, Valençay-re emlékeztető nagy öregtorony felső szakaszán felsorakozó harcos alakok domborművei a felsőmagyar sgraffitó-stílus plasztikában megvalósult útmutatására vallanak; legfőbb művészi szépsége azonban a XVI. századi, nyílt, oszlopos-árkádós udvari loggia és ballusztetes feljárója, amely a komor külső hatást otthonossá enyhíti s a zord keresdi várnak a kastély jellegét megadja. A kutatás már sokszor rámutatott arra a hasonlatosságra, amely Keresdhez a sárospataki vár Perényi-loggiáját társítja; az erdélyi tornác vastkos, alacsonyabb oszlopának, kihasasodó kőlábainak arányai félreismerhetetlenül helyi jellegűek. Keresd befolyásolhatta száz évvel később Bethlen Miklós koncepcióját is.

Egészen egyéni szint képvisel az erdélyi kastélyépítészetben a szentbenedeki kastély, amelyet – nem igazolható hagyomány szerint – az egykori bencés kolostor helyén épített Keresztúri Kristóf, kövári kapitány 1592-ben. Bástyás erődítményei szabálytalan négyszögben veszik körül az épületmagot; az egymásra halmozódó átépítések, az 1720-ban épült kaputoronnyal együtt minden nézetből más s más, festői s eleven képet nyújtanak. Alaprajzában is van franciás vonás; mint már említettük, Chambordra emlékeztet, mivel a központi rész egyik falával a külső erődítmény-övezethez simul, de persze távol a klasszikus gall szabályosságtól; tetőzetének, tornyainak s kéményeinek játékos formái a francia modorral még jobban összekapcsolják. Árkádós udvart itt nem találunk; a leegyszerűsített falsíkok, a tornyok erdélyi formája, a felsőolasz ízü ikerablakok természetesen kolozsvári mesterekre vallanak, valamint a népies faragás maradványai – Jókait Szentbenedek egész cikkre ihlette 1877-ben. Hozzá képest mily más jellegű a szilágyosomyói vár kapuja, amelyet 1592-ben faragtat a szertelen, félőrült, zeneimádó és vérengző Báthory Zsigmond, kolozsvári kőfaragókkal!... Ez a késő reneszánsz szigorú dórizmusának jegyében készült, amely ekkor uralkodik az erdélyi művészetben. A Báthoryak különben az építésben kevéssé tüntették ki magukat s Zsigmond, aki a Medicieket majmolta, őszintén művészet-

barát volt s fehérvári udvarában annyi olasszal: zenészekkel, táncosokkal, költőkkel, komédiásokkal s annyi csepűrágóval, okkultistával, bohóccal, gladiátorral s tűzijátékmeisterrel vette körül magát, kastélyt nem épített s az építészet irányának még utat sem kívánt mutatni. Igaz, hogy nem is tudott volna.

A XVI–XVII. SZÁZAD fordulójának történelmi megpróbáltatásai éppen nem kedveztek a kastélyépítésnek; Erdély politikai helyzetének nagy megszilárdítója, Bocskai István alig épített s Báthory Gábor forró vére sem műalkotásokban tombolta ki magát. Ám Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása a fejedelmi Erdély építőművészetének fénykora volt; ekkor épült a legtöbb kastély – a *castellum* szó ekkor erősített nagyúri otthont jelentett –, számos egyszerűbb udvarház s ekkor gyarapodtak mind szilárdabb védőművekkel a *castrumok*, a voltaképpen várak, mint Görgény, Déva, Gyalu, Szamosújvár, Fogaras. A zászlót Bethlen vitte előre s műveinek élén az olaszfokos, minden ragyogással ékes fehérvári palota állott; ma már csupán Szalárdi magasztaló leírása nyomán ismerjük ezt s szintén olaszfokos, nemkevéssbbé fényes lehetett elenyészett váradi palotája is. Bethlen építteti a legtöbb kastélyt, majd az öreg Rákóczi s mellette a főbb tanácsurak, a nagy családok tagjai, legfőképpen az e században igen megerősödött és kiemelkedett Bethlenek s rajtuk kívül a Bánffy, Haller, Dániel, Sükösd, Lázár familia sarjai.

A kor kastélyainak tipológiájában mindvégig a négyszöges alaprajzi elrendezés az uralkodó: a kastélyok méretezése szerint két változata szerepel. A nagyobb négyszöges udvart ölel körül, a kisebbik egyetlen tömör épületmag, melynek négy sarkára ragasztják a kerek, vagy szögletesen kiugró bástyákat. Az első típushoz tartozik Alsórákos, Gyergyószárhegy, Radnót, Bonchida, Aranyosmedgyes, az utóbbihoz Déva, Küküllővár, Ózd, Bonyha, Kisbún s Bethlenszentmiklós kastélya; a négyszöges elrendezéstől eltér Mező-

örményes, Algyógy, Olasztelek, Vargyas, Marosnémeti. Az elenyésztetteket, vagy az egészben átépítetteket itt nem említjük.

A nagyobb alakzat XVII. századi szkémájában a bejárati oldalon kaputorony emelkedik; maig is részben eredeti alakjában fennmaradt példája ennek az Olt partján emelkedő alsórákosi kastély, amelyet Sükösd György építtetett 1624-ben s amely utóbb a Bethlenek birtoka lett. A romladozó várkastély udvari frontján vaskos oszlopok tartják a fedett, emeletes tornácot; az igazi provincializmus nyilatkozik meg itt, a nép építőmestereinek formavilága. Már tudatosabb építőakarat mutatkozik meg a marosmenti radnóti kastélyban, melyet a XVI. századi alapok felhasználásával Bethlen Gábor kezd építtetni s Rákóczi György fejeztet be; faragott köveit 1651-ben hozzák Kolozsvárról. Ez az egyetlen erdélyi kastély, amely tervezőjének nevét viseli homlokán; főkapuján, Rákóczi neve mellett „Augustinus Serena Architectus Venetus Opera Fecit” felirátának betűi tűnnek szembe. Serena Ágoston, a messzi Velencéből Erdélybe szakadt építész a fejedelmek kedvelt mestere volt; magyar nemességet is kapott működéséért. Műformáiban talán nem sok újat nyújt e négy szögletes sarokbástyája, eléggé komor kinézésű kastély s ebben szerepe lehet az 1802-i leégésnek is; a déli oldal befalazott árkádsora hirdette egykor Velence fényes világát, ma már csak a történelem lapjai az itt lezajlott sorsdöntő események, csaták és országgyűlések emlékeit. Erőteljesebb s hatalmasabb jelenség nála a Bethlen-Rákóczi-kor egyik legkimagaslóbb alkotása, a Partium szélén fekvő aranyosmedgyesi kastély, amely csaknem minden nagyobb erdélyi familia birtokában volt; mai alakjára 1630-57 körül építette Lónyay Zsigmond. Kétemeletes, négybástyás épülettestének főhomlokzatán kaputorony emelkedik; ablakai, ajtóí, kapuzata a kolozsvári reneszánsz kőfaragás stílusirányító hatását bizonyítják.

Különleges helyet foglal el a XVII. század emlékei között a gyergyószarhegyi Lázár-kastély, ahol Bethlen Gábor s István fejedelmek töltötték gyermekkorukat. A hatalmas, négyszögre épült

kastély középrészét még 1532-ben építtette Lázár János; majd száz év múlva, 1631-32-ben Lázár István főkirálybíró, Bethlen rokona és főembere mai alakjára újjátta. A Rákóczi-szabadságharc alatt Acton ezredes 1707-ben felgyújtatta s később is, a nemzeti függetlenségi háború idején újra leégett; már a mult század óta romokban hever, fedetlenül merednek az égnek sarokbástyái s a falazat arkaturás-pártázatos részletei, amelyek az „olaszfokos” stílus ritka fennmaradt emlékei.

Hozzá képest mily kiáltó ellentét s mily ritkaság mai fényes állapotában a bonchidai kastély!... Ez is, mint testvérei, régi építmények köveit rejtő alapzatában s le lehet olvasni róla Erdély egész művészettörténetét. Még románkori, a tatárjárást megelőző udvarház állott a helyén, mely, akárcsak a szomszédos templom, nyilván újra felépült a XIII. században; az 1437-i parasztlázadás után, hihetőleg Bánffy László várépítési privilégiumot kapott s a kúria erődített formában újul meg. Négy sarokbástyára kimért alapzatán, a gótikus részletek beolvasztásával építteti fel aztán a tragikus végű Bánffy Dénes, a nagyhatalmú államférfi 1650-től fogva a kastélyt mai alakjára. Lehet, hogy Serena tervezte Bonchidát, amely kerek bástyáival s a keleti homlokzaton egykor emelkedett kaputoronnyal még Alsórákosra emlékeztet leginkább erdélyi rokonai közül; arányai azonban kellemesebbek, háromszöges záródású reneszánsz ablakainak ritmusa nyugodtabb, világiasabb s valódi kastély inkább ma már, mintsem az a zordon s harcias vár, amelyet az 1680-i leírásokban a legjobban megerősített erdélyi castellumok között említettek. A szinte fejedelmi pompában élő, ragyogó udvart tartó, szertelen önbizalmú nagyúr teremtette meg ezt a gyönyörű kastélyt; barokk-rokokó s későbbi részleteinek természetesen nagy szerepe van a derűs összbenyomásban, mit Bonchida nyújt s hiányzanak a pusztulás, elhanyagoltság rezignációt keltő nyomai. Érdekes, hogy az udvari árkádos tornác itt nem szerepel; régi leírásokból tudjuk, hogy falépcsős feljáró volt az udvari oldalhoz ragasztva. Bánffy nagy ellenlábasa, Teleki Mihály is építkezett 1686-87-ben gerye-

szegi várán; tornyait magasította, sok reneszánsz faragott kőrészlettel ékesítette. Mindebből azonban csak néhány töredéket őriz a geryeszegi múzeum.

A XVII. század nem egy kastélyán már a barok átalakítások jelzik a kor előrehaladását, a várszerű jelleg eltűnését s a későbbi részletek nyomán nem egy principátus-kori alkotás már barokknak számítódik. A kapjoni kastélyt övező, alacsony, kerek bástyák talán szintén a XVII. századból erednek s rokokó-részletei szinte egészen XVIII. századi képet adnak a dévai vár alatt emelkedő szép kastélynak, a Bethlen Gábortól, 1621-ben épített „Magna Curiá”-nak, amely a zárt épülettömb formájában épült XVII. századi kastélyok legkorábbi példája. Négyszöges bástyák ugranak ki sarkain s ezek, valamint az Erdélyben olyannyira kedvelt háromszögű záródású ablakok emlékeztetnek a fejedelemség korára; itt ment végbe a „murányi Vénusz”, Széchy Mária esküvője Kún Istvánnal. Szintén a tömör épületmaghoz járulnak a bástyák az 1640 körül újjáépített kisbúni kastélyon, hol Bethlen Miklós töltötte gyermekéveit. Az építő Bethlen János számára terveket készített e kastélyhoz Haller Gábor is, a „Diárium” nevezetes írója, aki 1630-ban külföldi akadémiákon tanult; ő vezette, mint említettük, Rákóczi György gyalui építkezéseit is. Kisbún bástyái szögletesek, a homlokzaton klasszicista részletek teszik változatossá képét; ugyanily szögletes bástyái voltak a ma már nem álló kerelőszentpáli várnak, amelyet az 1575-ből való Alárdi-kastély helyére építtetett 1610-ben Haller István s ezt 1674-ben megújították.

Külön kastélytípus e században a kerekbástyás, „franciás csoport” s legmegragadóbb példája Küküllővár kastélya; a régi erődítés helyétől távol építette ezt, a gótika ízléséhez ragaszkodva Bethlen István, a későbbi fejedelem 1615-24 között. Tömör négy kerek bástyája, középkori kinézése tévedésbe is ejtette keletkezésének ideje felől a történészeket. A fejedelemség után a császári kincstár tulajdona lett a kastély, de 1764-ben újra, most már bethleni Bethlen-kézbe került; Gábor, a kancellár kapta Mária Teréziától s tőle jutott csere útján testvérére, Miklósrá, a kincstárnokra, aki

1769-ben építéseket végeztetett rajta; a gróf emlékkövén 1773-as évszám olvasható. Ma e kastély Haller-tulajdon; építészeti típusát követte a napjainkban lebontott másik bonyhai Bethlen-kastély, amely 1675-ben épült, kerek bástyaival, de már a századvég szelidebb, derűsebb modorában; a XVIII. században átalakították. Nem sokkal később épül az ózdi kastély, szintén a francia gótika késői leszármazottja.

I. Rákóczi György építőtevékenységének nem egy emlékét csak a leírás tartotta fenn, mint Gyalu várának átépítését s a görényi vár alatt, alapjából újonnan épített vadászkastélyt, melynek helyén barokk épület emelkedik; áll azonban a mezőörményesi kastély, a Szalárditól is említett „nagy friss épületű téglából való úriház”, amely 1643-45 között készül el; egyetlen, hosszú, emeletes épületszárnyának árkádos homlokzata azonban újklasszikus átalakítás nyomait viseli. E században épült az emeletes algyógyi Kún-kastély is, a Kemény-család gáldi kastélya, amely a Maros partján emelkedik festői magaslaton; Marosnémeti kastélya (1638), melynek helyén ma klasszicista épület áll; a gerendi kastély (1633) az Aranyos mellett, Toldalaghi Mihály, a fejedelmi kor egyik legnagyobb eszű diplomatájának kerített udvarháza a 30-as években Koronkán; ezeket azonban mind átformálták az idők folyamán. E korból veszi eredetét a göröcsöni kastély is; Nagyfalusi Serédi István 1647-ben kápolnát is épített itt, amely ma a többször megújított kastély egyik szobája; a paszmosi Teleki-kastély helyén is vár állott egykor s tornyos kapuzata még a XVII. század emléke. Az Aporok ősi fészkeben, Altorján, Bálványos vára elomlásával kastély keletkezett, amely alapvetését hihetőleg a XVII. század második felének köszönheti; Petki István székely főhadvezér és felesége építették 1640-ben. E „roppant” házat azonban Apor Lázár, az író nagyatyja, kisebbre vétette, majd Apor István gróf birtokába került, ki reneszánsz modorban díszesítette; homlokzata a XIX. század első felének átalakítását mutatja. Az 1660-as évek táján épül a Thorotzkay bárók torockószentgyörgyi bástyás kastélya; ma már csak fedetlen falai merednek az égnek. A Daniel-családnak két kastélya is

épül e korban; 1669-ben épül az olasztelki, amelyet a múlt század végén megújítottak s a XVII. század alkotása a vargyasi kastély, a Székelyföld egyik legsajátságosabb emléke, amely azonban főleg XVIII. századi átalakításai miatt nevezetes.

A XVII. század második felének kastélyépítészetében Bethlenszentmiklós a legkiemelkedőbb mozzanat; szellem- és művészet-történeti jelentőségét már fentebb méltattuk. A hagyománytól Bethlen sem tudott egészen elszakadni s ezt a bejárati rész két, bástya-szerűen kiugró rizalitja bizonyítja; a nevezetes loggia a hátsó homlokzaton nyílik a Kisküküllő vizére. Itt jelennek meg legelőször a bárók díszítőelemek, a cartouche és a nyitott ablakszemöldök. Mintegy egybefogja a kastély a három nagy korstílust, a gótikát, a reneszánszt s a barokot s utat mutat a fejlődésnek, ha általánosítás is volna azt mondanunk, hogy az árkádos homlokzati tornác XVIII. és XIX. századi erdélyi elterjedtsége egyesegyedül Bethlen Miklós művének köszönhető. Az olasz eredetű forma mélyen megfelelt a magyar építészeti szellemnek s nem csupán Erdély földjén lett népszerűvé; egyetemesebb okok is közrehatottak, hogy Erdélyben a reneszánsz élete a XVIII. század első tizedéig meghosszabbodott, s kivált a tornácot a barok is átveszi.

A XVII. század végén, a nagy történelmi válság korában, a kastélyépítő tevékenység megint alábbhagy; nemsokára azonban szép számmal épülnek a kisebb udvarházak, amelyeknek főként székelyföldi csoportja alkalmazza a nyílt tornácot a homlokzaton. A fejlődés irányítója Háromszék volt, ahol az elnépiesedő reneszánsz ugyancsak mély gyökeret eresztett; itt alakult ki a nemesi kúriának az a típusa, amely a homlokzat középrészéből rizalitszerűen kiugró árkádos ambitust tüntet fel. Az első ily emlék Basa Tamás egykori zabolai udvarháza volt, amelynek csak töredékei maradtak fenn; itt 1680-ban éppen maga Bethlen Miklós és első felesége, osdolai Kún Ilona építkezett. E stílust követik a többi háromszéki udvarházak: az imecsfalvi Geréb-kúria, a kézdiszentléleki udvarház, a sepsiszentgyörgyi Daczó-kúria, az egykori kisborosnyói Damokos-kúria (1728), a rétyi Antos-kúria s kivált a

nagyobbméretű uzoni Béldi-, most Mikes-kastély, ahol egy épületkomplexumban a reneszánsz és barok emlékek minden árnyalata szerepel. A kiugró tornácon az alacsonyra húzott ívű árkádokat a jellemző, törpe pillérek s vastag oszlopok hordják; e kúria-típus Erdély székelylakta vidékein igen elterjedt. Ilyen a csikszentimrei Henter-udvarház vagy az erdőfülei Boda-kúria, amely egy ablakfáján 1713-as évszámot hord s amelyet a klasszicista korban tataroztak. Az oszloptörzseken, korlátokon az ú. n. virágos erdélyi reneszánsz díszítőelemei is megjelennek s főképpen ezek adják meg e kisebb kúriák reneszánsz ízét; s amint a kőfaragás formái átmennek a fa-technikára, nem ritka a faoszlopok tartotta tornác sem, mint aminő a legrégebbi, a csikrákosi Cserei-udvarház (1667–1674), balluszteroszlopaival. Másrészt a népies fafaragás ízlése tűnik fel a kőben, amint a vargyasi Daniel-kastély 1723-ból való tornácán láthatjuk; vaskos, balluszterszerű oszlopok tartják a boltíveket s ily népies formákat mutat a bejárat két szélső pillére. Az uzoni kastély rizalitját még háromszögű oromfal koronázza, de e kúriákat mégsem lehet összességükben tiszta reneszánsz ízlésűnek nevezni. Sokhelyütt a tipikus barok, csigavonalas, vagy erdélyiesen három karéjba szabott oromfal zárja le a tornácot, mint Rétyen, Erdőfűlén, vagy éppen a vargyasi kastélyon; a tetőzet pedig már manzardformájú. Az elaggott reneszánsz sokáig vonszolja magát a művészeti konzervativizmus igazi hazájában; midőn a tudós Teleki Pál 1698-ban kendilónai kastélyát építi, reneszánsz modorban dolgoztat s a szentbenedeki Kornis-kastély 1720-ban épült kaputornyán is e klasszikus idomú formák tűnnek szembe. A megszokottság szelleme oly erős volt, hogy a barokos tagozást is mérseklőleg irányította a gubernium korszakában.

A XVIII. SZÁZADBAN egészen új feladatok, megváltozott légkör s különleges feltételek előtt áll az erdélyi kastélyépítészet. Voltaképp csak ekkor kerülhet sor a modern értelemben vett kas-

télyra; a polgárosodás százada ez, midőn várakat már csak a katonaság épített magának – mint Gyulafehérvárt vagy a kolozsvári Citadellát –, a nemesi úrlakok már nem szorulnak erődítésre, vízzel telt mély sáncárcokra, láncos felvonóhidakra. Politikai önállóságát, szabadságát elvesztette Erdély, de cserébe legalább viszonylagos békét s nyugalmat kapott; a török hatalmának lealkonyulása elűzte az állandóan fenyegető viharfelhőket s a büszke várak erődítményei egymásután omlanak össze – senki sem gondol többé kijavításukra. A *bellum omnium contra omnes*-t már másféle fegyverekkel vívják Erdély XVIII. századi urai; az egyházak vetélkedése, a főhivatalokért való versengés, a sok családi viszálykodás nem hátborzongató gyilkosságokat jegyez fel a história lapjaira, nem vérfolyamot indít meg, hanem papiroszuhatagot a császárváros messzi kancelláriái felé. Bécset illeti a hatalmi szó, onnan jó az áldás és az átok s a birodalom centralisztikus szelleme az élet minden területén érezteti ellenállhatatlan hatását. Közvetlenül innen jut Erdélybe a művészet korstílusa, a barok s utódárnyalatai, innen jönnek az első mesterek; szinte újra szervezkedik az erdélyi művészet a század elején, új hatásokat s indítékokat kapva s belekapcsolódva újra a nyugati művészeti fejlődésbe. Az import és a hagyomány egyideig még küzdenek egymással, ha ez a harc távolról sem oly tudatos, mint azt mai szemmel képzelnénk s talán épp a reneszánsz végső s a barok első hullámainak mérközése volt az utolsó dolog, ami miatt az erdélyi urak feje megfájdult. A régi művészet lealkonyulása s az újnak térhódítása kihalási alapon ment végbe itt s a kolozsvári kőfaragók nemzedékváltozása a kulcsa mindennek; előregszenek, sírjukba hajolnak a régi magyar kőfaragók s szaporodnak a jezsuiták behozta német, bajor, osztrák mesterek, akik a dinasztikus barok műformáit hozzák magukkal. S ha egy régi kastélyt tatarozni kell, vagy komor várból új divatban kellemes, barátságos otthonná átépíteni vagy változik a tulajdonos s újra kell faragni a címerkövet; újfajta ablakszemöldökök néznek belé az erdélyi tájba s hajlongó rokokó-vonalak, cartouche-ok, rocaille-ok, girlandok váltják fel a triglif-sorokat s az akanthusz-

leveleket s hullámos oromfal a szigorú timpanont. A művészet jelentősége ez átmeneti korban távolról sem vált oly tudatossá, hogy a hazai urak, immár grófok s bárók *homoiusion*-szerű harcot indítsanak egymás ellen stíluskérdésekben; számukra a célszerűségi szempont volt az irányadó, hogy immár nem várat, hanem úrlakot kell építeni s ez mégis világias, derűs díszítést kívánt, mi végre a kőfaragók dolga s nem a guberniális consiliáriusoké.

E kastélyépítkezés azonban – melynek Bethlenszentmiklós viszonylag korai s elszigeteltnek tűnő előfutára – nem valami általános feltűnést keltő, váratlanul teljes virágjába boruló új palánta volt az erdélyi talajban. Fentebb már rámutattunk arra, mily szomorúak voltak a gazdasági viszonyok a gubernium korában, kivált eleinte, mily keservesek az építőviszonyok s ha a mecénások ugyanabból a körből is kerültek ki, mégis más családok emelkednek ki politikailag s vagyoni tekintetben, mint a fejedelmi korban s e nemzetségek őrsegváltása az erőviszonyok lassú átcsoportosítását is megkívánta. Letűnnek az erdélyi história egéről a Kendiek, Majláthok, Kamuthiak, Zólyomiak, le a Báthory-, Rákóczi-, Apafi-ház; a Bethlenek, bár számban, tekintélyben s vagyonban megtartják helyzetüket, az építőtevékenységben mintha kifáradtak volna multszázadi virágkoruk után. A vezető nemzetség ekkor a Bánffy-család, a dinasztia kegyeltje, ők adják politikailag s a művészettörténet számára a legkimagaslóbb egyéniségeket; mellettük a Telekiek emelkednek ki, hatalmas birtokaikkal s sokat építenek a Hallerek; aztán a Wesselényiek, Toldalaghiak s a század vége felé a Béldiek, Jósikák, Rhédeyek, Bornemiszák, Kemények. A többi őscsaládok s a kisebb nemesi familiák tagjai, majd az Erdélybe beszármazott főnemesek is sűrűn emelnek kisebb kastélyt, udvarházat maguknak – 1848-ig végre 38 új grófi és 54 bárói családot számlálunk Erdélyben – az építőtevékenység azonban csak a Mária Terézia uralkodásának második felében vesz nagyobb lendületet. A kezdet keserves volt s tudjuk, hogy a birtokmegosztás tekintetében távolról sem volt oly anyagi erejük az erdélyi uraknak, mint a magyarországiaknak s így az erdőninneri vidék nagy-

szabású s fényes barok kastélyépítkezéseikhez képest az erdélyi emlékek provinciálisnak, szegényesnek mondhatók. Gazdagságuk inkább szellemi természetű, viszonylagos stílusbeli önállóságukban rejlik, az osztrák művészettől való nagyobb függetlenségükben, magyarosabb jellegükben s félreismerhetetlenül erdélyi alkatukban.

Általános jelensége a műtörténetírásnak, hogy az újabb korokról részletesebb a mondanivalója, hiszen jóval több emléki s írott forrás áll rendelkezésre, mint a gótikára vagy a reneszánszra vonatkozólag. barok s klasszicista-kori kastély túlnyomóan nagyobb számban maradt fenn, mint a régebbiek s a családi levéltárak XVIII. századi anyaga is megszorodik, mind több a számadáskönyv, levelezés, gazdasági természetű irat, melynek segítségével az ekkori művészeti élet képét megrajzolhatjuk. Az erdélyi barok művészettörténetéről máris sokat tudunk s a művész- és tárgytörténet sem mozog töretlen talajon; ismerjük a mesterköröket, a kolozsvári s a marosvásárhelyi műhelyeket, vezető s alárendeltebb mestereiket s néhány barokkastély építéstörténetét a legapróbb részletekig is figyelemmel kísérhettük; bepillantva a száraz adatok mögött az akkori emberek: az építő urak, tisztartóik, udvarbíráik s a pallérok, kőművesek, szobrászok életébe, egymáshoz való viszonyába, lelkivilágába. A kutatás, bár még rengeteg tennivalója van az emléki s az írott anyagnak a legvégsőkig menő, szakszerű feldolgozásával, mégis épp a legfontosabb emlékek egész sorának tárgytörténete előtt áll tanácstalanul, vagy stíluskritikai fejtegetésekre van utalva; különös balszerencse, hogy az erdélyi családi levéltárakban épp olyankor tátong hiány, vagy hallgatnak a források, midőn egy-egy kiemelkedő alkotás mesterkérdése, vagy építési időpontja után érdeklődünk. Kastélytervet alig egynéhányat talált a kutatás s nincs is sok reményünk újabbakra; ismerjük Gernyeszeg, a hadadi Wesselényi- s a gerendi Kemény-, a koronkai Toldalaghi-kastély alaprajzát, valamennyi jelzetlen – s több, meg nem valósult, vagy kevésbé fontos tervet. Gernyeszeg kivételével tervező mester nevét egyetlen egyet sem sikerült okmányilag igazolni s ezt is, Mayerhoffer András

szerzőségét csak közvetett bizonyítékok támogatják; már csak több-kevesebb valószínűséggel említhetjük meg esetenként az Erdélyben akkor működő építészek nevét. Nem láthatjuk tehát elég világosan, mily szerepe volt Erdélyben a behozott terveknek s ha ezek túlnyomó számban fordultak volna elő, mily úton jutottak ide s kiknek kezétől. A művészettörténeti kutatás előtt még sok probléma mered megoldatlanul, bár nem egy kastély dolgában – csak Zsibót, Görgényszentimrét, Kapjont, Erdőszentgyörgyöt említjük – a helyzet csaknem reménytelen; a Wesselényi-, Bornemisza-, Rhédey-, Henter- s főleg a Haller-levéltár hiányossága nyilvánvaló s végre nem csupán Erdélyben kutatnak hiába kastélyok mesterkérdése után.

A seregszemlét így csak a kronológiai és a stiláris szempont irányíthatja némileg megbízható vezérfonalként, amennyire a sok-sok toldás, átépítés, újítás között időrend dolgában eligazodhatunk. Annyi kétségtelen, hogy az új stílusú építőtevékenység inkább barokkizálásokkal kezdődik, mintsem alapjától fogva való építésekkel, így kerülnek barokk elemek a későreneszánsz altorjai kastélyba – stukkók és ajtókeretek – Apor István jóvoltából; láttuk a vargyasi kastélyon a reneszánsz és barokk elemek keveredését; a kendilónai Teleki-kastély tatarozásán 1728-ban dolgozik Fejér Jakab, Tisza Jakab s a nagynevű Sipos Dávid, a virágos reneszánsz szószékek mestere – később is állandóan javítják, díszesítik az épületet, mint a kolozsvári Umling Mihály, Hoffmann János, 1747-ben a szintén kolozsvári Hammer János kőfaragó, 1758-ban a bajor eredetű Pamer Ferenc kolozsvári kő mívospallér, a Sziléziából jött Hayder Károly, a kolozsvári Hoffmajer József s még megannyi más kőfaragó és kőműves, kiknek nevét megőrizték a Teleki-levéltár számadásai. Ekkortájt épült az azóta lebontott kendilónai barokk udvarház; a kutatás már felszínre hozta a Kolozsvárt megtelepedő pallérok, kőfaragók és szobrászok névsorát, akiknek az új stílus meghonosodásában oly nagy szerepe volt. Messzi vidékeken lehet nyomon követni a kolozsvári mesterkör tagjainak működését s főleg Doboka, Szilágy, Kolozs, Torda, sőt Hunyad megyében mind

az idevaló emberek dolgoznak; később, a század második felében Marosvásárhelyt külön mesterkör alakul ki, amely a két Küküllő, a Nyárad völgyében s a Székelyföldön, kivált Udvarhelyszéken sűrűbben foglalkoztatott. A kolozsvári Hoffmaer József műhelye például szinte egymaga látja el barokos díszű faragott kövekkel, ablak-, ajtókeretekkel Erdélyt a század közepe táján; ugyaninnen kerülnek a kastélyokba és a templomokba a kor két nagy, európai mértékkel mérhető szobrászának, Nachtigall Jánosnak és Schuchbauer Antalnak alkotásai.

A kolozsvári kőfaragók és szobrászok közreműködését kell látnunk a század első felének legkülönb barokizálási munkájában amely a dévai Magna Curiát alakítja át újszerű képére; a kastély 1743-ban került Haller János grófnak, Erdély főkormányzójának (megh. 1756) és feleségének, a műszerető Dániel Zsófiának, birtokába. Barok tetőzet került a régi falakra, finom barokos díszet kapott a homlokzat; plasztikai remekmű a gyönyörű főhomlokzati erkély s ritka eleganciájával tűnik ki a ballusztos nagy lépcsőzet. A kolozsvári barok építő- és díszítőstílusa már kielégelődött ekkor s építésmodoruk, a nyugati mintáknak tudatos átvételével láthatólag eltér a Székelyföld felé otthonosabb irányzattól, amely a régi árkádos tornáchoz ragaszkodik. E tekintetben rendkívüli fontosságú a bonyhai újabb Bethlen-kastélynak, az ú. n. franciás csoport tagjának XVIII. századi átalakítása, még akkor is, ha nagy fájdalomkúra, a kastélyt egészen földig lebontották napjainkban. Pontos adatunk az építés idejére nincs, de feltehetőleg Bethlen Eleknek (megh. 1783) köszönhető az átalakítás, aki ugyanakkor az itteni régi kastélyt manzardkupolás pavillonokkal és áthajtóval kiképzett épületekkel vette körül; ő rakatta az újabb kastélyra a kupolás manzardtetőt s ragasztatta homlokzatára a kiugró, kétemeletesnek ható árkádos-pilléres tornácot, amelyet szabályos, volutás, urnákkal díszített barok oromfal koronáz. A székelyföldi tornác-típus, barok átformálásban jelentkezik itt, akár a brassói városházán; oszlopos tornác kerül a küküllővári kastélyhoz, amely elé külön áthajtós épületet rakat Bethlen Miklós kincstárnok 1769-ben.

Az áthajtó címerköves oromfala is a népies barokk sajátos háromkaréjos hullámvonalát nyújtja, ami a Dunántúl, vagy Pestkörnyéken merőben ismeretlen; e barokkizálások, főleg a tetőzet és az oromfal átépítései, általánosan elterjednek Erdélyben.

A korán épült XVIII. századi kastélyok legelése s egyben a kor egyik legszebb alkotása a kapjoni Haller-kastély volt; multidőben kell beszélnünk róla, mert e gyönyörű, párját ritkító alkotás a sorscsapások egész sorozatának lett áldozata az építő Haller-ág kihalása után; már a múlt század végén pusztulóban volt, napjainkban villámcsapás gyújtotta fel s utána régi alakjából alaposan kiforgatták. Már a XVI. században udvarház állott a helyén, amely Bocskai Istvántól végrendeletével szállott Haller Györgyre; hihetőleg a XVII-ikben épültek kerek bástyái s a közepén álló kúriát 1725-ben emeletesre magasították. Valószínűleg a század második felében kapta külső tagozását s talán oszlopok tartotta nyílt erkélyét is e tömör, négyszögű épülettömb, melyet elegáns manzardtető fedett; ablakszemöldökeinek kiképzése a szamosújvári kőfaragó-iskolára mutat, amely sehol másutt nem található, török elemekkel átszőtt rokokó-dekorációt teremtett; faragványok, vasművek, a belső berendezés pompája, stukkók és freskók ékesítették Kapjont, ahol II. József is megpihent erdélyi útjában; Bánffy Miklós nagy regényének költői leírása őrzi ma már csupán régi hangulatának emlékét. Szintén a legsivárabb pusztulás képét mutatja a kisebb kapjoni emeletes kastély, ma Teleki-tulajdon s csupán hajlított ablakszemöldökei utalnak a XVIII. század második felére.

AZ ERDÉLYI ARISZTOKRÁCIA kedvezőtlenebb vagyoni helyzete s különben is patriarchálisabb, szerényebb életmódja magyarázza, hogy nyugateurópai, vagy akár magyarországi mértékkel mérhető nagy barokk mecénás, igazi „Bauherr” alig emel-

kedett ki soraiból. Szavoyai Jenőnek, Esterházy Miklósnak vagy Grassalkovich Antalnak útját egyedül a Bánffy-család gubernátori ágának tagjai járták; Bánffy Dénes vérenek öröksége volt ez, ki éppen fejedelmi pompakedvelésével hívta ki maga ellen tragikus végzetét. Fia, az első gubernátor, György gróf, bár káprázatos luxust fejtett ki Gyalu várában leánya esküvője alkalmával, különben igen takarékos volt, az építéssel nem törődött, míg az ő unokája, Dénes gróf, a guberniális Erdély legelső grandseigneurje volt a legigazibb barok értelemben vett főúr, kinek a művészettörténet annyit köszönhet. Nagy birtokainak jövedelmét feleségének, Barcsay Ágnesnek roppant hozománya is növelte; ha nem Gyaluban élt, akkor Bécsben töltötte életét, Mária Terézia udvarában, aki a nagyeszű, széles műveltségű, szellemes, nagyvilági modorú, remek megjelenésű erdélyi urat igen megszerette. Lotharingiai Ferenc császárnak volt benső barátja, kártyapartnere s bár magas hivatalokat is viselt – kolozsi főispán, az egyetem igazgatója volt, titkos tanácsosi méltóságra emelte a királynő s az erdélyi „nagyfejedelemség” főlovászmesterévé nevezte ki –, a magánélet jobban lekötötte, szertelen pazarlása s nem utolsósorban alkalmazottainak lopása, élete alkonyán anyagi tönkre vitte. Ezért is, meg, hogy katolizált s különben is kiemelkedett nagyúri életmódjával, földijeit kevésbé szerették; ám, ha takarékosabb lett volna, a magyar művészettörténet lenne szegényebb a bonchidai kastély fényes rokokó-részleteivel.

Bánffy Dénes igazi francia módra vett kastély képét akarta adni Bonchidának s ezt igen szerencsés és ízléses módon érte el. Távol esett tőle a bontás vagy az átépítés gondolata s ezért a kastély keleti szárnyához hatalmas, patkóalakú épülettagot toldatott, amelyben a gazdasági épületek mellett a lovardát és az istállót helyezték el. Szándékában nagy szerepet játszott a lótenyésztés iránti nagy rajongása s így az építés a messzi földön híres bonchidai ménés céljait szolgálta; művészeti szempontból azonban oly zárt *cour d'honneur*-t teremtett, amely párját ritkítja a hazai baroképítészetben. Az előudvar tervét minden bizonnyal Bécsből hozta

magával a gróf s a Hofstallung koncepciójával egyezik meg; közvetlen forrása a nagy Fischer von Erlach művészetében rejlik s ennek köszönhető, hogy az első, igazán barokk, hajlított tömegű architektonikus alkotás Erdélyben megjelenhetett. Az előudvar tervezője ismeretlen; vagy az öreg Fischer fia, Joseph Emmanuel jöhet számba, aki a bécsi udvari istállót felépíti, vagy a hasonló stílusban dolgozó Jean Nicolas Jadot, Ville-Issey bárója, aki Magyarországon az udvar szolgálatában sokat épített s Lotharingiai Ferenc igen kedvelte. A tervező, bárki is volt, személyesen persze nem jelent meg a távoli Erdélyországban; 1748-tól 1753-ig folyik a munka, hazai módra, keservesen s lassan dolgoznak a kolozsvári mesterek. Grimmer Péter, a legtehetősebb s a legkeresettebb ekkori kőművespallér az építés vezetője, a faragott köveket Hoffmayer József szállítja s a nagy díszkapu-szerűen kiképzett áthajtó címerkövet, az attikán végigvonuló pazar szobor- és urnagalériát Nachtigall János faragja, valamint a remek díszekkel elhalmozott lovarda-s istállókaput is. Ugyancsak e nagy szobrász készíti a kastély északi szárnyának szobordíszzeit s ő tervezi a nagy ebédlőterem stukkóit is; Bánffy Dénes az egész kastélyt korszerűsítette, a főlépcsőházat ő építtette be a kastélyba s a berendezésnek igazi rokokó pompát adott. Külön fejezetben érdemes foglalkozni a gyönyörű parkkal, amelynek ölébe a kastélyt, mint ékkövet foglaltatta be; Eszterházát jóval megelőzve alakítja ki a gróf az „erdélyi Versáliát”, Versailles, Schönbrunn, Nymphenburg legkeletibb rokonát. Bánffy alkotása, mind tervében, mind szellemében a bécsi „Hochbarock” franciás áramlatát képviseli, hiszen mind a fiatal Fischer, mind a vérségre is francia Jadot a XVIII. századi klasszicizáló párizsi irányzat típusos ausztriai főmesterei; a rokokó-jelleget Bonchidán főleg a plasztika domborítja ki, az architektúra kivételében az erdélyi mesterek vidékies ízű munkája nyomja rá a letörülhetetlen helyi bélyeget.

Bethlen Gábor fehérvári palotájának sorsa is mutatja azonban, mily sziszifuszi erőfeszítés volt Erdélyben valami különlegeset emelni s azt az utódoknak átnyújtani. Az ötvenes évek végén még

teljes pompájában áll a tömérdek pénzzel újra öltöztetett kastély és park, de 1771-ben már panaszosan írja az ugyancsak eladósodott főlovászmester fiának, György grófnak, a guberniális Erdély későbbi nagy államférfiának: „... a szobák is a kastélyban minden órán béomlanak, úgy járja az eső, egyszóval sír az ember, ha ott jár...” s két évvel később újra siránkozik: „Én Bonczhidán úgy concipiáltam magamat, mintha a Troja ruinái között mulattam volna...” Vaskos iratkötegek számolnak be róla, mi mindent loptak el az építés alatt a hű sáfárok, tisztartók s egészen bizonyos, hogy Bonchida is Kapjon, Fehéregyháza, Kerlés sorsára jut, ha Dénes gróf fia, a gubernátor, nem folytatja a családi hagyományt, s ha nem éppen ő az, kinek nevéhez és működéséhez Kolozsvár s az egész Erdély századvégi politikai és művészeti fellendülése fűződik. Bánffy György, az utolsó igazán nagystílű erdélyi főúr, a legszenvedélyesebb építők s műbarátok egyike volt s a híres kolozsvári palota létrehívója, amely az erdélyi építészet történetében szint oly nevezetes, mint Bethlen Gábor fehérvári palotája s Bethlen Miklós kastélya. A palota tervező mestere, a Württembergből Erdélybe szakadt, nagytehetségű Blaumann Eberhard János dolgozik a bonchidai kastély tatarozásán a 80-as években s ő toldja az északi traktus homlokzatára az erkélyes portált, elegáns kapuoszlopaival s ballusztrádos mellvédjével. A gubernátor a kilencvenes években is változtatást tervez a kastélyon s e korból maradtak fenn Leder Józsefnek, a századvég legkeresettebb kolozsvári mesterének alaprajzi felvételei; az építéstörténet további mozzanatai azonban Bánffy József nevéhez, valamint az empire és a romantika korához fűződnek.

A Bánffy-építkezések nagy hatással voltak az erdélyi főnemesség tagjaira, kik különben szoros rokonságban is állottak a főkormányzói ággal; Bánffy Dénesnek s Györgynek köszönhető, hogy útmutató példájuk nyomán a barokk-rokokó kastélyépítkezés egyszerre kedveltté vált Erdélyben. A bonchidai kastély közvetlen hatását főleg a szamosvölgyi, doboka- és szilágymegyei kastélyokon figyelhetjük meg; előbb azonban ki kell emelnünk a komlódí

udvarházat, Erdély egyik legegyénibb alkatú barok kúriáját, amelyet a Rákóczi-vezér s nagyműveltségű író, Dániel István építtetett a 60-as években. A báró fia, szintén István, Bánffy Ágnest vette nőül, a főlovaszmester nővérét s így a családi kapcsolatok is erősítik a stíluskritikai feltevéseket. A komlói kúria elsősorban építészeti különösség; bár földszintes, a tetőzetbe foglalt középrizaliton a hildebrandti pavillon-szkéma jelenik meg, ováblakokkal, de Bécsben elképzelhetetlenül, vízszintesen záródó oromfal alatt s a középtengely teljesen előírászerűtlen szerkezetével. Egyéni báját csak fokozza a kőkorlátos, széles terrasz s a homlokzatnak a címermotívumokból formált játékos stukkódísz, amely az egyik kolozsvári szobrász kezét dicséri; a komlói kúriának époly hiába keresnénk párját Európában, mint a kapjoni homlokzatnak.

Bonchidához fűzik a kapcsolatok Csákiigorbó kastélyát is, amelyet a Szamos nagy kanyarulatához közel, az egykori római őrhely dombján, Ermenonville-szerű elrejtettségben épített Halter János gróf, akire az ősi Csáky-birtok leányágon szállott; a kastély ma a Jósika-család tulajdona. Az „L” alakra épült, templommal is egybefoglalt kastély építészeti kiképzésének egyik érdekessége a klasszicista ízű, háromszögesen lezárt udvari faoszlopos tornác s fő értéke az az udvarra vezető nagy díszkapu, melyet a gróf 1766-ban emeltetett, kétségkívül Bonchida hatása alatt. A kapu szerkezete még mindig reneszánsz formákat követ, de az oromzaton álló három kőszobor már Schuchbauer Antal munkája. Ezt a kaput ostromolta meg a nevezetes „csákiigorbói csata” alkalmából 1781-ben, zsidói udvarnépevel az idősb Wesselényi; szinte „Beszterce ostroma” volt ez, Mikszáth tollára méltó, már a XVIII. században is korszerűtlen esemény, mint amennyire a középkorból otffelejtett nagyrú volt a „zsidói bölény”, Erdély legromantikussabb életű főura.

A Wesselényiek, szoros rokonságban a Bánffyakkal, szintén barokkastélyokat építettek maguknak, Hadadon, a család ősfészkeiben és Zsidón. A korábbi épület a kisebbik, felső hadadi kastély, amelyet a régi vár helyéhez közel épített Wesselényi Ferenc

és Rhédey Zsuzsanna, 1763-tól kezdve; emeletes kastélynak készült, mint fennmaradt alaprajza s terve mutatja. A hazai építésviszonyok között azonban csak a földszintet sikerült elkészíteni, azt is tizenhárom év alatt s már 1776-ot írunk, midőn Wesselényi Farkas, a nagy zenebarát, nejével, Bethlen Júliával együtt befejezi. Változatos kiképzésű, kiugró rizalitokat adó, elegáns rokokó-épület Hadad, hol Kazinczy oly feledhetetlen napot töltött 1816-ban s azt is megjegyezte, hogy „ovál palotája igen szép”; a nagy ebédlő kandallóját, akár a stukkódíszeket s a palota többi szobrászati ékességeit Schuchbauer Antal faragta, kétségtelenül a Nachtigallal közös kolozsvári műhely szellemében.

A két kolozsvári szobrász műveit Zsibón is megtalálhatjuk; az építéstörténet különben is szinte lépésről-lépésre tart párhuzamot a Bánffy-kastélyéval. Udvarház még 1702-ben épül itt, Wesselényi István, országos elnök s felesége, Bánffy Kata, a gubernátor leánya emeltették, de ezt a Rákóczi-korbéli zavarok idején „a hadak mind egészen el-pusztították s még az ablak köveit is fessegették...” Az építő fia, István és felesége, Dániel Polyxéna, az író, Erdélynek korában legműveltebb s legeszesebb asszonya, 1749-ben megújították e kúriát; ma is áll ez az elhagyott, pusztulásnak induló épület a zsibói parkban. Wesselényi István aztán lemásolta a bonchidai istállót is s 1755-ben persze, jóval szerényebb épületet emel híres lovainak; az emléktábla distichonja – Nachtigall kőlova ékesíti – nagyzol, midőn *Ingens Moles*-nek, roppant tömegűnek titulálja a szerény épületet. Ám ez volt a kor levegőjében, a nagyot építeni akarás s ezt aztán meg is kísérlette Wesselényi Miklós.

Előbb csak az istállóhoz toldat lovardát a szertelen lelkű, hatalmas testi s lelki erejű főúr – 1771-ben épül ez, Schuchbauer faragja az emléktábla követ, de a falak ma már fedetlenül merednek az égnek, a „spanyol iskola” csak a letűnt idők emléke... Utána kimérte kastélyának alapját, amelyen a hetvenes évektől kezdve egészen a következő század elejéig épít, toldoztat-foldoztat, ahogy hányatott s viharos élete erre neki alkalmat engedett. Benne is lobogott a barok nagyvonalúság, akárcsak Bánffy Dénesben, ha

ő nem is sima modorú, terézianus udvari ember volt, hanem középkori deszpota, ki magánál nagyobb urat nem ismert. Neki köszönhető a legnagyobb méretű erdélyi barokkastély, melynek minden kövéhez a romantika gazdag meséi fűződnek. Kemény Zsigmond írja le költői módon legelőszőr; „széles homlokcsarnoka, a fedélzet csillogó kúpjai, a messzevetett szárnybástyázatok, a domb, melyen az épület főrészei fekszenek, parancsoló és aristokratikus tekintet” adnak Zsibónak, „mely egy tartalomdús könyvhez hasonlít, melyben a szív legszendébb meséitől kezdve a bős indulatok vad történetéig s a honszeretet megszentelt álmáig, annyi vonzó és idegfeszítő jelenetekre találunk, mint a regényes iskola költeményeiben...”

Wesselényi minden bizonnyal Bonchidát választotta kastélya előképéül, annak középkori elgondolását: négy szárnyra kimerít, négy sarokbástyás épületet. Minden idegszálában élt a középkori hagyomány s ehhez a négy sarokbástyás várkastély is hozzátartozott, régi ágyúkat is állíttatott a kapu elé s fegyveres várórséget; a mű természetesen már modern fogalmazásban valósult meg, valamelyik kiváló hazai építész terve nyomán, kinek nevét azonban kétségtelen bizonyossággal nem ismerjük. A bástyák manzárdtetős pavillonokká szelídültek, a láncos-felvonóhidás kaputorony nagy közeprialittá; Wesselényi zaklatott élete, kufsteini rabsága lehet a magyarázata annak, hogy a négy főszárny közül csak az északi épült emeletesre – a kastély különben is domboldalnak fut s jellemző szabálytalanságai mind a mecénásra valának. Nagyjában a késői terézianus művészet stíljegyei ismerhetők fel Zsibón, amelynek déli középhomlokzatához Blaumann János toldotta az oszlopos, hullámos vonalú, ballusztteres erkélyt a 80-as években s ugyanoly, magafaragta istenszobrokat állított az attikára, mint a kolozsvári Bánffy-palotán. A kastély legfőbb építészeti értéke azonban a rizalit északi oldalának nagy, nyílt árkádos loggiája, amelyet az 1800. év körül épít Ugrai László, a századforduló legnagyobb tehetségű erdélyi építőművésze. Régi hagyományokra, Bethlenszentmiklósra mutat e gyönyörű tornác, egyben a

századvégi kolozsvári palotaépítés udvarkiképzésének kedvelt alakzata. Ugrai még több empire-újítást végez itt, amelynek ma már nincs nyoma; a tízes években keletkezett részletek már a klasszicizmus stílustörténetének jellemző emlékei.

Bárok kastély, udvarház szép számban épült Erdély északi részein a század második felében is. Már kivetkőztették eredeti alakjából a bilaki udvarházat, Beszterce közelében; eredetileg Mikola-építés volt s később Jósika-Lázár tulajdon – benne töltötte gyermekéveit az író Jósika Miklós; e korból való a szintén átépített paszmosi udvarház néhány részlete is. Cegén, a Wasscsalád ősi fészkeben két kastély is épült; a régebbi, emeletes épületet Wass György emeltette 1699-ben s 1770-ben, majd újabban is átalakították. Sokkal érdekesebb ennél az 1769-től fogva épült Wass Ádám-féle kastély, előretolt pavillonjaival s a hajlított falú áthajtóval, melynek oszlopai, urnadíszei is Bonchidát idézik s a kolozsvári mesterkör munkásságát; a parkban álló oszlopos pavilon az erdélyi barok ritka ilyenmű ép emléke. Szintén Bonchida hatása alatt épült a ma már lebontott szászfenesi Haller-kastély patkóudvara. Bethlen kastélyai közül e stíluskorba tartozik a Bethlen András-féle emeletes kastély; elegáns kiképzése a századvégre vall s klasszicista veranda néz a hangulatos parkba. E vidéknél azonban jóval több emléket őriz a Maros kanyargó partja, ahol, valamint a két Küküllő s a Nyárad vidékén, a század második felétől kezdve igen sok átépített, vagy újonnan emelt kastély s udvarház emelkedik, Kolozsvártól s Bonchidától némileg függetlenebb építészeti alakításban.

Az Aranyos mellett, festői látványként emelkedő gerendi kastélyt is barokizálják a Kemények a század folyamán; megmarad az „L” alakú tagozás, a nyolcszögű két sarokbástya, de átformálják a homlokzatot s nehéz duplatetőt húznak föléje. Kevésbé jelentőset nyújt ez a barok szempontjából, de annál többet az Enyed melletti Csombord egykori Kemény-udvarházának árkádos bejárati tornáca; már Jókai a siralmas pusztulás képét látta itt s azóta meg éppen nem javult a helyzet. Egykor fényes fő-

úri élet folyt a marosújvári kastélyban, amelyet, neogótikus újjáépítését megelőzőleg, szintén barokkizáltak a Mikes grófok; Neuhauser Ferenc festménye őrizte meg századvégi képét, ahogy kupolásan, tarkára festett falakkal nézett le a Maros völgyébe. Elenyészett s ma már romjaiban hever a legszebb kastélyok egyike, Fehéregyháza is, amely a buzgón építő Haller grófnak köszönheti pazar barokkori díszítését. Négyyszögre épített, bástyás kastélya fontos erősítés volt a fejedelemség korában, főként Haller István ásatta mélyre árkait; sok csatát látott, mint fontos sztratégiai hely Segesvár mellett s a síkon esett el 48-ban Petőfi; Kazinczy 1816-ban megcsodálta a „klastromformájú” régi kastélyt s áradó szavakkal írta le fejedelmi francia parkját. Ma már csak Neuhauser vízfestménye mutatja a régi képet; a kastélyt utóbb 1850-ben is átépítették s azóta elvadultan romladozik. Szerencsésebb sort ért nála a másik Haller-vár, Kerelőszentpál. A Maros partján, a régi vár helyére a 60-as években emelték „U” alakra a mai kastélyt; tömegkompozícióján kívül, mely már igazi barok, kevés kor jellemzőt nyújt, tizenhárom tengelyes főfrontjához hosszú oldalszárnyak kapcsolódnak, tagozata a XVI. Lajos-stílusba nyúló, hűvös, kissé kopáran ható képet ad, éppen nem erdélyies ízű s épülhetett volna akár idegen földön is.

Tömegmegoldásában hasonlít hozzá a szintén „U” alakra épített gornyeszegi kastély, a Maros ékszere s az erdélyi barok kastélyépítészet egyik legfontosabb alkotása; építtetője, tervező mestere, műformái s műtörténeti becse miatt egyaránt kiemelkedő emlék. Vele kapcsolatban jó előtérbe a Teleki-család művészeti szerepe is; a nagymultú nemzetség nemcsak kiváló államférfiakat, katonákat s főként tudósokat, írókat adott a magyar hazának, hanem buzgó műpártolókat s építtetőket is. A két Bánffy: Dénes és György mellett a két Teleki: József, a koronaőr és Sámuel, a kancellár egyénisége is rányomja bélyegét Erdély XVIII. századi szellemi életére; a Bánffyak inkább építők, a Telekiek viszont mint gyűjtők magasodtak ki. Teleki Sámuel szellemtörténeti jelentősége Brukenthal Sámueléhez hasonlítható a legjobban, kinek viszont a szász művé-

szet és művelődés köszönhet sokat; Teleki József pedig, akit szintén hatalmában tartott a gyűjtőszervenvedély, inkább a XVIII. századi Bethlen Miklósnak nevezhető. Hűvös, intellektuális típus volt Teleki József, eszményekért rajongó s puritán kálvinista, kit Mária Terézia a „becsületes Teleki”-nek szokott nevezni; minden dolgában pontos, aprólékos, szinte rigolyásan körültekintő, a legapróbb részletkérdés iránt is érdeklődő ember, kit a tudásszomj, a megismerés vágya hajtott s ki épp oly szervenvedéllyel fordult a művészetek, az archeológia s főleg az építészet felé, mint Bethlenszentmiklós ura. Érdeklődése őt is a Nyugatra irányítja; együtt utazik nagybátyjával, Sámuellel s másodunokafivérével, Ádámmal a bázeli egyetemre 1759-ben, hol valóságos társadalmi esemény a három magyar gróf megjelenése. Iselin professzor kelti fel az építészet iránti érdeklődését; bejárja egész Svájcot, Német-, majd Franciaországot s több ízben utazik Itáliába, a műemlékek tanulmányozására. Rousseau, Voltaire rajongója Teleki, a felvilágosodás eszméinek híve; személyesen keresi fel az *Émile* íróját Montmorencyben s XV. Lajostól arany emléket kap ajándékba. A franciás ízlés iránti rokonszenv nyilatkozik meg építészeti érdeklődésében is; útinaplójából megfigyelhetjük, hogy az erőteljes, klasszicizáló barokk műemlékek mennyivel inkább kiváltják csodálatát, mint a XV. Lajosmodorú rokokó-alkotások. Ő maga ugyan nem rajzolt terveket – legalább is nem tudunk róla –, de megannyi tanújelét adta az építőművészetben való jártasságának.

Árva Bethlen Katának, Bod Péter mecénásának, özvegy Teleki Józsefnének 1759-i halála már alkalmat nyújtott építészeti szakértelmének hasznosítására. A grófné birtokába tartozott a hévízi, azóta teljesen átépített kastély mellett a Balázsfalvához közeleső sorostélyi udvarház is; ez Teleki Lászlóra, József atyjára jutott örökségül. Az itt volt régi – ma már földig lebontott – kúriát akarta barokkizálni Teleki József s ehhez Schmidt Pállal, Marosvásárhely ekkori legjobb nevű építőmesterével készíttetett terveket. Schmidt egyszerű pallér volt, munkatársa annak a francia eredetű Luidor Jánosnak, aki (meghalt 1764) Erdély legszebb

rokokó városi palotáját, a vásárhelyi Toldalaghi-házat tervezte; a sorostélyi terv is a Luidortól ellesett rokokó elemeket variálja. Az építési programot azonban maga Teleki írta s ebből az utasításból nem egy nagyhatalmú főnemes, hanem egy szakavatott építészmérnök bontakozik ki, aki a „Risaille”, az „ouvrage rustique auf Quaderstein” fogalmát épp oly jól ismeri, mint az „Architrav, Fries und Capital”-t s akinek arra is gondja van, hogy valamennyi ajtó és ablak „nach der heutigen Art” egy magasságba s egy vonalba kerüljön... Schmidt durva, primitív rajza mellett az egyetemes műveltségű, világlátott főúr utasítása az igazi tervező szellemet mutatja, a bethlenmiklósi akarat XVIII. századi megtestesülését.

Mihamar alkalmá nyílik Telekinek az abbamaradt sorostélyi építés mellett maradandóbbat alkotnia. Atyja 1771-ben elhatározza a régi, romladozó geryeszegi vár alapjától fogva való elbontását – ahol Teleki Sámuel, a kancellár született – s ez rövidesen meg is történik. Helyére épül fel a mai kastély, francia módra, az új ízlés jegyében. Az építés menetét a fiatal Teleki irányítja, diktatórikusan; nincs az az apróság, amelybe bele ne szólna, a palérokát, építőket úgyszólván semmibe veszi. Pest mellett, Gyomron is épít ekkortájt a család, mivel Teleki László a Ráday Eszterrel való házassága révén itt is birtokhoz jut; a gyömrői egykori barokk-kastélyt a nagynevű Mayerhoffer András, a pest-budai építészet vezető mestere tervezi s halála után egyik fia folytatja. Teleki József is sokat jár Gyömrőn, mindenbe beleszól, mindent kifogásol; az öreg gyomrot tisztartó írja is László grófnak, hogy „...az fronto spiciumon és a figurák meg festése iránt én Excellentiád levelét m. ifiu Grofnak meg nem mutatom, sem nem közlöm vele, mert mingyárt más projectum volna, Májer Hoffer úrral nem beszél, mert haragszik rá és valamint a Majer Hoffer akar, a gróf ellene van, soha meg nem egyeznek együtt én rám sem igen jó szemmel néz, ő Nagysága tavasszal mondta is, hogy elhordozkodhatom, neki mind egy ához, régi szolga, akár mostani, tsak halgátok, nintsen az igaznak betsülete...”

A geryeszegi kastély első terve – a legszebb e nemben, mit a magyar barokkutatás napfényre hozott – Mayerhoffer kezétől való, de a felépült kastély Teleki József szellemét s az erdélyi mesterek modorát őrzi köveiben. A tervező sohasem látta Erdélyt, Schmidt Pál a kivitelező pallér, aki egészen 1789-ben bekövetkezett haláláig vezeti a munkát; utána többen, közöttük utóda, a vásárhelyi Topler János s végül fia, Schmidt Konstansz az építőmester. 1803-ig tart, míg a kastély végleges állapotára jut s a Telekieknek is három nemzedéke irányítja a munkát; 1778-ban hal meg László gróf, 1796-ban a koronaőr s aztán László, majd József fia veszi kézbe az építést; mindketten jártasak az építészetben, Lászlónak több maga készítette alaprajza maradt fenn, József is tanult rajzolni Göttingában; szakértelmének kiadott naplója is beszédes tanúbizonysága. Csupa baj, gond, vesződés, halogatás az egész építés, küzdelem a rossz anyaggal, a munkások hiányával s az idővel, mert a legapróbb változtatáshoz sem volt szabad hozzákezdeni, míg a messzi Ugocsában főispánkodó József gróffal töviről-hegyire le nem levelezte a problémát a pap vagy az udvarbíró... Nem csoda így, mire elkészült, Mayerhoffer elegáns tervére sok dologban nem hasonlít. A pesti mester a magyar nemzeti rokokó legjellemzőbb kastélytípusának képét nyújtotta rajzában, de mire tető alá hozták a Marosparton, egészen erdélyivé hasonult át az architektonikus elképzelés. A régi vár árkokkal körülhatárolt helye szűkre zsugorítja az udvart, a homlokzatokon nem a játszi dísz uralkodik, hanem a tömör falsík, a biztonságos, de nehézkes konstrukció; megkeskenyednek az ablakok, kicsiny körökké szűkülnek össze az oválisok, eltűnnek a negédes szobrok az oromzatról s a tetőzet, a sorsüldözte „Babilon”, aránytalanul magas bádognakulává súlyosodik. A főkapu felé kolozsváriasként erkély kerül – onnan is szállítják a faragott köveket idáig – s az udvar árkados folyosót kap. A *genius loci* félreismerhetetlenül nyomja rá bélyegét Geryeszegre; a dísztelen homlokzatok természetesen nemcsak az apa, hanem az Angliát járt ifjú Teleki József ízlésének s a XIX. századeleje általános, a rokokótól már teljesen

idegen stílusának is betudhatók. „Erdély legnyájasabb kastélyának” nevezi Hunfalvy János Gernyeszeget, amelyet történetileg is nevezetessé tesz aztán, hogy itt élt Teleki Domokos, a nagy reformpolitikus és történetíró s itt látta meg a napvilágot 1874-ben unokája, Bethlen István.

Gernyeszeg, erdélyies színezete mellett is egybekapcsolja a pestkörnyéki barokot a távoli Marostordával s így fejlődéstörténetileg a kor egyik legfontosabb művészeti emléke; a hildebrandt-neumanni ötablakos és ováblakos középpavillon alakzatának magyar változatát beszédesen képviseli. Épp e szempontból is fontos erdélyi emlék a Gernyeszegtől eléggé távoleső újabb hadadi Wesselényi-kastély, amely leányágon a Degenfeld-családra szállott; 1790–1810 táján épült, „U” alakra, a késő jozefinizmus formavilágával s kiugró, háromszögű oromzattal lezárt középpavillonján szintén az ováblakos kiképzést adja. Még leginkább a Jadot tervezte holicsi kastélyra emlékeztet ez a domboldalnak futó épület, jobbszárnyán magasított souterrain-nel; kétségtelenül magyarországi iskolázottságú mestertől való. Mégis van egy igen jellemző vonása, amely szorosabban fűzi ide s ez a középpavillon páros számú ablaktengelye. Az erdélyi barok palota- és kastélyépítészet egyik különleges, mély okokból adódó s eddig kellően megvilágítatlan jelensége, mondhatni lélektani rejtélye a főhomlokzati középrész páros tengelyszáma, ami annyira elüt a klasszikus építészetben nevelkedett középeurópai modortól; kivált a barokban természetesen lenne a páratlan ablakszám középső tagjával kiemelt középhangsúly. Ezzel ellentétben páros ablakszámot látunk Bethlenszentmiklós loggiáján s bejárati homlokzatán, és pedig hatot; négyet a kolozsvári Bánffy-palotán s az itteni barok palotaépítészetnek szinte törvényszerű jelensége a kéttengelyes főhomlokzati erkély – a főkapu tengelye fölött mindig félpillér emelkedik. Ily beosztású a kolozsvári református kollégium vagy a brasói városháza homlokzata; négy tengelyű az ováblak-típusú marosvásárhelyi Kendeffy-Bethlen-palota középrésze, négytengelyes az itteni Toldalaghi-ház s négy a kapjoni erkély; hatot számol a

hadadi Degenfeld-kastély pavillonja. Ily különös jelenséget Európában – hol *három* vagy öt a középrész törvényszerű tengelyszáma – sehol sem találunk s még a Királyhágón innen se egyetlen példát; nem lehet így pusztá belemagyarázás az erdélyi jellegű építészet, ha rideg számaránnyal is rá lehet mutatni egyéniségére. Itt a tervekészítők származása, nemzetisége szerepet nem játszott, hiszen Blaumann német volt, Luidor francia, Justi olasz eredetű – de Bethlen Miklós s valamennyi építtető mecénás erdélyi magyar...

Távolról sem jutottunk végére még az erdélyi barokkastélyok sorozatának, hiszen éppen e vidéken, a Maros felső folyásánál, a Nyárád s a Kisküküllő völgyében, valamint a Mezőség keleti peremén az ily épületek egész sora emelkedik. E vidéknek, mely különben is rendkívül gazdag barok-rokokó emlékekben, Marosvásárhely a művészeti középpontja s az építésekben az idevaló mesterek játsszák a főszerepet; tervező építészt azonban csak egyet ismerünk itt a században, az említett Luidor Jánost, aki a Toldalaghi grófok szolgálatában tevékenykedett. László gróf, akinek a művészettörténet a nevezetes vásárhelyi palotát köszönheti, Koronkán a régi udvarház helyére barokkastélyt akart építeni; Örök kár, hogy nem lett semmi a gyönyörű tervből, amely fennmaradt s hihetőleg szintén Luidor János műve. Hosszan elnyújtott homlokzatú, négyszögesre épített kastély képét látjuk itt, gazdag tagozású pavillonokkal, magasra emelt sokkéményes tetőzettel, franciás ízű oromzatokkal; szökőkút díszesíti a geometrikus kert középső tábláját. Nem láthatjuk való mivoltában a Küküllő partján a Toldalaghiak szentdemeteri kastélyát sem; a régi várból barokizált kastélyt, amely utóbb Gyulaffy-Eszterházy-birtok lett, ma már földig bontották. A Gyulaffyak abosfalvi kastélyából ma már csak egy szögletes bástya áll, stukkódíszes emeleti termében az Apor-kastély könyvtárszobája. Elpusztult a Vásárhely melletti Medgyesfalva barokkastélya, amely leégett, áll azonban, ha megviselten is a

gyulakutai Lázár, majd iktári Bethlen- s Bánffy-udvarház, melynek kapuja a marosvidéki népies barok egyik legkedvesebb emléke.

Luidor János nyilván több kastélyt tervezett vagy épített a Maros vidékén, de az emlékanyag pusztulása műveinek azonosítását még stíluskritikai alapon sem teszi lehetségessé. Nem tételezhetjük fel közreműködését részint korai halála, részint az eltérő művészeti jegyek miatt a vidék több nagyobbszabású építkezésénél sem: ezek közül már méreteivel is kiemelkedik a Bornemiszák görgényszentimrei kastélya. Építéséről úgyszólván semmi adatunk nincs; feltehetőleg a Rabutin lerontatta görgényi vár köveiből épült, a Rákóczi György-féle vadászkastély alapfalainak felhasználásával, a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben; a főszárny hátsó homlokzatának kiképzése mindenesetre korábbinak tűnik. A kastély Zsibóra emlékeztet, tetőzetével is, de a középrészből torony emelkedik, minek az anyaországban ismeretes több példája; Erdélyben ilyen még a sajóudvarhelyi Toldalaghi-Desbordes-kúria (1812). Behozott tervre mutat Görgényszentimre, ha az 1807-i átalakítások s oldalszárnyának két árkádos tornáca nem mutatnák a kolozsvári stílus befolyását; 1882-ben Rudolf trónörökös számára újból tatarozták s ezt főleg tetőzete érezte meg. Sok, különféle korból s kéztől való részlete is Zsibóra utal, de a Bornemiszák inkább a prózai, bár jövedelmezőbb üveg- és fayence-gyártással foglalkoztak uradalmukban s nem hajmeresztő lovasbravúrokkal vagy színpártolással... Később Rudolf trónörökös vadászkastélya lett s akkor sok királyi vendéget s fényes napokat láttak falai.

Gernyeszeg építőmestere, Schmidt Pál építette fel ismeretlen kéztől való terv alapján az egyik legérdekesebb alkatú korabeli kastélyt, a Rhédeyek mezősámsondi birtokán, amely ma Bethlen István tulajdona. Szinte hihetetlen, hogy a hazai építésviszonyok között mindössze két év alatt, 1777–79-ig építi fel Rhédey Mihály ezt az „igen költséges és szép” kastélyt; már struktúrájában is ötletes mű, domboldalra került s déli homlokzata földszintes, míg északi frontja emeletes s két, egymástól eltérő arculatot mutatnak. Nagy francia ablak-ajtók nyílnak délfelé, míg a parkra az ívelten

kidomborodó középrészből pompás, három osztató árkádos loggia néz; Bethlenszentmiklós barok-kori utódja ez, Zsibó elődje s egész formavilága, ötletes, változatos ablakritmusa mélyen bele van ágyazva az erdélyi művészeti fejlődésbe. Közvetlen leszármazottja Sámsondnak a nagyteremi egykori Bethlen-kastély, a század utolsó tizedének alkotása; késő jozefinista tagozás élénkítette a nagyszabású, emeletes épületet, melynek középső árkádos pavillonja Sámsondot veszi mintaképül – nem tartjuk lehetetlennek, hogy Ugrai László tervezése. Földig bontották napjainkban Nagyteremit s csak megfakult régi fénykép őrzi emlékét; maiglan is emelkedik azonban a tőle nem messze fekvő Erdőszentgyörgy volt Rhédey-kastélya; Erdélyben ritkán kétemeletes, zárt tömegű, későbarok tagozású városi palotának tetsző, roppant tetejű épület ez, s minden bizonnyal vásárhelyi mesterek emelték a század utolsó negyedében. Itt élt valaha a legendás szépségű Rhédey Claudia is, Sándor württembergi herceg felesége, kit 1841-ben Grácban tiport halálra megvadult lova egy nagy katonai parádé alkalmával. Ma a kastélyban nem főúri pompa, hanem rideg államhivatal fogad, de a sáromberki kastély mai napig is az építő Teleki-család birtoka; a legtöbb műkincs s régiség maiglan e szokatlan formájú kastélyt ékesíti. Teleki Sámuel, a nagy könyvtáralapító kancellár emeltette, marosvásárhelyi mesterekkel, a század utolsó tizedeiben; hihetőleg Topler János volt a pallér, az itteni templom építője. Két hosszan nyúló, egymással párhuzamos földszintes szárnya van, pavillonokkal s még teréziánus kiképzéssel; újabban egy harmadik épületet is toldottak hozzá. A kancellár dédunokája, Teleki Samu, a híres Afrika-kutató is itt élte nagyúri életét, midőn olykor hazatért a hangulatos marosmenti parkba ágyazott, kincsekkel zsúfolt régi házba. A hagyomány szerint maga a kancellár tervezte volna a ma már sajnálatosan lebontott hatalmas lovardát, amely homlokán 1825-ös évszámot hordott s klasszicista kiképzésű volt.

A XVIII. század vége felé mind nagyobb lendületet vesz az udvarházak építése s a következő száz év első tizedeiben is tart e

tevékenység; nagyarányú, egészen új mű azonban az átmenet s a neoklasszicizmus korában alig épül. Még elészámlálni is nehéz e kisebb kastélyokat s udvarházakat, nemhogy részletesen elmesélni uraik históriáját, építéstörténetüket, aprólékos műleírással; legtöbbször pontos építési ideje vagy mesterkérdése után ma már hiába kutatnánk. Az erdélyi művészettörténet, a szakemberek egész sorának fáradozásai ellenére is igen kevés emlék szerzőjét ismerheti; s ha a nagy családi levéltárak is hallgatnak az építésről, hol s merre keressük kisebb nemesi familiák gazdaságtörténeti értékű iratait? – s épp e korszak, amely a XVIII. század hetvenes éveitől a következő harmadik tizedéig terjed, viszi téves útra a stíluskritikai vizsgálódást is. A barok, amely lassan honosodott meg, olyanmire kedvelt építésmóddorrá válik; az erdélyieknek szívéhez nő a magas, cserepes manzardtető, mi még a ferenczkori építésnek is csaknem elmellőzhetetlen járuléka, az oromzatkiképzés egyik formája, az árkádos tornác meg éppen a jozefinista időkben éli második virágkorát. A régi formakincs mellett viszont szinte észrevétlenül jelennek meg az újklasszicizmus ismérvei, legelsősorban a homlokzati oszlopok, már a 70-es évektől kezdve, a kolozsvári Bánffy-palota hatására s kolozsvári kőfaragók közreműködésével; ezek néhol a manzardtető alatt bújnak meg, majd homlokzati tornácként kiugorva háromszöges timpanont tartanak. Megjelenik a félkörös ablakzáródás s lassan eltűnnek a rokokó cirádák, hajlított ablakzemöldökök, hiszen a túlzott díszítés sohasem volt erdélyi vonás s az újjáéledt klasszicitás európai divatját örömmel karolja fel a „Vormärz”-kori Erdély. A barok lassan-lassan adja ki életerejét, míg rokokóból teréziánizmusba, majd jozefinizmusba halkul s végül beleolvad az empire-be szinte észrevétlenül. Az újklasszicizmus az egyetlen korstílus, amely nem késik el a testvérország művészeti fejlődésétől s ennek a görögös homlokzatú szép erdélyi kúriák ékes bizonyágai. Egyéniségét azonban ekkor sem tagadja meg a hazai stílus s érdekes strukturális megoldások gyakran bukkannak fel Dobokában, Szilágyban s főleg a Maros vidékén.

Az átmenet stílusfázisának egyik legérdekesebb emléke volt

a Kolozsvárhoz közeli Magyarfenes Jósika-kastélya; e romantikus, ódon épületcsoportozat színdús, változatos történetét oly vonzóan írta meg Kelemen Lajos, amely akár nekrológgént vehető a napjainkban földig bontott emlék fölött. Nemrég még láttuk, százados körisek, fenyők és jegenyék között, gyönyörű park ölében a regényes hangulatú nagy előépületet, boltozatos áthajtójával, fa-harangtornyocskájával, lőréses hátsó homlokzatával s a földszintes épületet, tömör falaival; a XVIII. században épült, oly beosztással, mint a szomszédos Szászfenes ma már lebontott Haller-kúriája az 1820-as években. A XIX. század elején klasszicista külsőt kapott a régi fenesi épületmag; a romantika korának átalakításai még sokrétűbbé tették képét. Áll még a Jósika-család másik birtokán, Szurdokon is egy hosszú, XVIII. századi épület az újabb kastély mellett; itt szállt meg II. Rákóczi Ferenc a zsibói csata előtt, 1705 november 11-én a sarokszobában írta Jósika Miklós *Abafi*-t, *Zólyomi*-t 1834-ben. Branyicskán is emelkedik klasszicista-kori Jósika-udvarház, a régi vár szomszédságában. Az átmenet korának képét őrzi a nagyalmási Csáky-udvarház s a dobokai Gidófalvy-kúria, árkádos ámbitusával; ez régen Rhédey-birtok volt, mai formájában a kilencvenes évek kedves, hangulatos emléke. E korban építik át a görcsöm kastélyt, az újabb átalakítások ellenére is megmaradt ovális előcsarnoka s több homlokzati oszlop. Késő barokstílusú a tancsi Teleki-kúria, a makfalvi Dósa-ház, a marosgombási egykor Kemény-, most Toldalaghi-kúria, Szilágynagyfalu nagyobb, emeletes s kisebb, földszintes, árkádos ámbitusú udvarháza, mindkettő a Bánffyak birtokában; nagyobbarányú s érdekes alkatú a fiádfalvi kastély, a Geréb-család ősi otthona, amely ma az Ugronoké. A XVII. század első felében épített itt erősített kastélyt Geréb András s ennek helyére, a sok-sok változó gazda után, építette a ma álló úrlakot Mikó Miklós gróf, ki világlátott ember volt, mint a székely huszárok századosa vett részt a napóleoni háborúban; a néphagyomány szerint a „nagy éhségkor” folyt a munka (1817-ben), négykrajcáros napszámokkal... A szabálytalan idomú épületrészek beszédesen jellemzik az átmenet korát, a vastag falakat szinte az

ablakfákig nyomja le a manzardtető, de sok ablak félköríves s dísztelenek a homlokzatok. Szintén Mikó Miklós építi 1827 táján másikat, oltszemi kastélyát, amelyen a klasszicista elemek már világosan bontakoznak ki; e kor emléke a bodoki Mikó-kastély is. Abafáján két épület is emelkedik az átmeneti stíluskorból; az emeletes Huszár-kastély a század elején épült, ma már csak háromszöges oromfala vall a klasszicizmus idejére; a sok későbbi, bár ízléses toldás kivetköztette régi alakjából. Mellette áll a földszintes Bornemisza-kúria, amelynek külseje, késői eredetéhez képest a barokos hagyományok szívósságát hirdeti. E vidéktől jóval messzebb, Erdély északi végein, a hosszúfalvi Teleki kastély a legfigyelemreméltóbb átmeneti emlék. Manzardfödeles, de homlokzatának kiugró középrészén háromszögesen lezárt négyszöges, emeletes épülettömb ez, hűvös Louis XVI. tagozással s belső terének lakályos, centrális elrendezésével; 1800–10 körül emelték gazdái s vele némileg rokonvonást mutat kissé komorabb kortársa, a koltói kastély, irodalomtörténetünk megszentelt helye, Petőfi és Szendrey Julia mézsheteinek néma kőtanuja.

Az árkados tornác – Zsibó, Nagyteremi, Mezőörményes, Szilágynagyfalu építésformája – lassan-lassan elmarad s helyét az oszlopos homlokzatnak adja át; bájos példája ennek a nyárádszentbenedeki kúria, amelyet Toldalaghi Zsigmond építtetett a kilencvenes években. Igazi megtestesülése a barokos és a klasszicista elemek egyesülésének; roppant duplateteje alatt négy karcsú ión oszlop búvik meg egyik oldalán. Ily módon épült az egykori gerendi Kemény-kúria, melyben Kemény József, a nagy erdélyi történész lakott, valamint a pusztakamarási, szintén Kemény-udvarház; a kelementelki Henter-udvarház is e stíluskor emléke, ám e kedves lak, melynek egykori szépséges berendezését Jókai annyira megcsodálta, ma már ki van forgatva régi alkatából. Oszlopaikat átvitték Szentdemeterre, ahol az átmeneti stílusú, oszlopos udvari tornácú Schell-udvarház nemrégén átépített homlokzatánál használták fel. A timpanonnal lezárt középrész-szkémát követték itt, amelynek legszebb erdélyi példája Vajdaszentiván újabbik kúriája. A homlok-

zat címer is őrzi az építtető gróf Kemény Sámuelné, iktári gróf Bethlen Katának, a kiváló közéleti férfi özvegyének emlékét, aki ehhez a nyolcvanas évek modorában épült, duplatetős udvarházhoz férje halála, 1817 után hozzátoldatta ezt az egyénien csoportosított, nyolc oszloppal tartott, urnadíszes bejárati tornácot, hol a barokos s az empire elemek transzszilván módra keverednek. Vajdaszentiván, hol egy régebbi, hosszú boltíves tornácú épület is áll, ma a Zichy-családé. Típusát követi a harmadik gerendi emlék, a bájos Zeyk-kúria s az oszlopos-orumzatos homlokú udvarházak egyik legszébbike, a torockószentgyörgyi Rudnyánszky-lak.

Torockószentgyörgy regényes szépségű vidékén, a vár aljában három kastély is emelkedett, a Thorotzkayak grófi, bárói és nemesi ágának birtokában. A már fentebb említett legrégebbi a bárói ágé volt; a XVIII–XIX. századfordulón épült grófi udvarháznak is csak címeres faragott kövei hevernek a várba vezető út sarkán. A Hóra-lázadás alkalmával s a szabadságharc idején kirabolták s felégették az összes itteni udvarházakat s ez ásta meg pusztulásuk sírját; a nemesi udvarház még aránylag épen maradt s ez idővel a Rudnyánszky bárókra szállt; Vajdaszentivánnal együtt a legjellegzetesebb erdélyi klasszicista kúria homlokzatot képviseli. A palladianizmusnak Anglián át magyar földön szerte elterjedt s nemzetivé hasonult stílusa Erdélyt is meghódítja a XIX. század első tizedeiben; sajtászerű jellegük azonban gyakran megmutatkozik; a manzárd tető, a barokból örökölt szalagfonatos mellvéd fogja egybe a toszkán vagy ión fejezetű oszlopokat s mi fontos: a háromszögű oromzat, amely még a kisebb pestkörnyéki kúriáknál, mint Biánál, Alsópeténynél, Alsódabasnál is a klasszikus arányokat követi, addig Erdélyben, mint már utaltunk rá, meredeken magasodik fel. Vagy mily érdekes a század első tizedeiben épült duplatetős bál-di Béli-kastély, mely, noha emeletes, a két kontignációt meg sem kísérli egybefogni hatalmas oszloprenddel, Csákvár, Lovasberény, Alcsut, Gyömrő, Fót példájára, hanem a rizalitot is emeletre osztja!... A gyerkei Béli-kastély erkélytartó oszlopai meg hazai módra, provinciálisán vaskossá válnak s ily ízűek a zsidói kastély déli szárnyépü-

letét lezáró homlokzatok, amelyeket 1810–18 körül készítettett Wesselényi özvegye, Cserei Heléna, hihetőleg Pamer József kőmívespallérral. Az érett klasszicizmus egyik legszebb emléke az 1843-ban épült szászfenesi Mikes-kastély, négyoszlopos, elegáns felhajtójával, s finom, arányos alkotás a magyarcsesztvei Mikes-kastély, szintén négyoszlopos felhajtó jávai s szélső rizalitjaival; a 30-as évek alkotása s e stílusirányhoz tartozik a gyalui Bánffy-, majd Galluskúria is, amely valamivel későbbi ízű. Kialakul aztán a másik árnyalat, midőn oszlopok helyett pillérek tartják az oromzatot; ez a kőszegény Erdélyben már azért is kedveltebb, mert téglá a pillér rakásához mindenhol akadt Ily modorban épült a csicsókereszturi Torma Miklós-féle kúria, az 1813-ból való felőli Betegh-udvarház, valamint szerényebb, két pilléres kiadásuk, a székelykereszturi Gyárfás-kúria, hol Petőfi utolsó estéjét töltötte, valamint az 1820-as években készült nyáradgálfalvi Szentiványi-udvarház. A kiugró középész egy későbbi fázisában zárttá lesz, oszlopok nélkül, árkádívvel vagy ablakokkal tagozva, mint aminő az altorjai kastély, melyhez 1820-ban todatja az empire rizalitot Apor Lázár; ilyen a bethleni Bethlen Béla-féle kastély és az apanagyfalusi Bánffy-udvarház, hol Bánffy Dezső miniszterelnök töltötte életét, nagy ritkán, *procul negotiis*.

Az oromzatos homlokzatú erdélyi kúriákat mind elészámolni annyi volna, mint topográfiai rendben felsorolni a falvak nagy többségének nevét; függesszük tekintetünket azokra, amelyek kevésbé sorolhatók valamely általános típushoz. Ilyen a drági kastély, Kolozsvár közelében, amely hajdan erődített vár volt s a Drági-családtól kezdve számos kézen ment át, míg Wesselényi Ferenc 1810-ben kastélyá átépítettő; „U” alakjának két előugró szárnyát a romantika modorában átformálták a később az egyiket két emeletre magasították. Ma a Bethlen-családé a kastély, melynek görög emlékeket idéző középfenti oszlopsora maradt meg eredeti alkatából; szintoly, bár zárt tornáccá alakított oszlopsor tagozza a küllővári kastély homlokzatát. Vannak empire-kori részletei a bonchidai kastélynak is, amelyről kevésen múlt, hogy nem a leg-

nagyobbszabású erdélyi klasszicista kastéllá épült át. A gubernátor fia, Bánffy József, egyedül élt haláláig Bonchidán; rendkívül zárkózott, magabavonult életű férfi volt, aki a főkormányszéki tanácsos-ságon kívül más hivatalt nem vállalt s élete végéig, 1858-ig jóformán ki sem mozdult a kastélyból. „Maga volt a nagyúri jóság” – írja Kővári László a szenvedélyes művészetbarátról; hagyatékában oly tömegű építészeti s egyéb tervrajz maradt, mint egyetlen erdélyi családi archívumban sem. Folyton tervezgetett, minden divatos irányt azonnal felkarolt s amint a parkot angol-kertté alakította át, nagyszabású klasszicista építésekben törte fejét. Sajnálatosan ő bontotta le a tízes években a meghasadozott reneszánsz donjont s helyére, az egész keleti szárny formájában igazán nagyúri emléket akart emeltetni. Luigi Pichlrel, a bécsi főhercegi udvarok kedvelt olasz építészeivel hatalmas, 15 tengelyes homlokzatú épületet terveztetett az északolasz klasszicizmus modorában s az északi szárny nagy ebédlőjét is ión oszlopokkal akarta át tagozni köralakú görög templom mintájára; kápolnát s oltárt is terveztetett. Még viszonylagos szerencse, hogy Bánffy József vagyonát alkalmazottai úgy szereltek ki, hogy az őst várkastélyt nem tudta kiforgatni régi alakjából; ha vesztett is ezzel az empire, de nyert a reneszánsz és a rokokó... A keleti, csonka szárny épületek homlokzatát azonban mégis átformáltatta a 30–40-es években, valamelyik ekkori kolozsvári építésszel, Winkler Györggyel, Sommer Jánossal vagy Böhm Jánossal; szerény, félkörös, illetve egyenes záródást kaptak az ablakok a délkeleti szárny földszintjéhez kedves oszlopos tornác kapcsolódik, így olvad belé a klasszicizmus kora is a Bonchida képébe, mint később a romantika áramlata.

A kolozsvári stílus jegyeit mutatja a legnagyobb méretű erdélyi klasszicista kastély, a Déva melletti Marosnémeti emeletes épülete, amelyet a régi helyére Gyulay Lajos gróf emeltetett 1830 körül; hűvös tagozású épület, félkörös ablakívekkel, terveit az egyébként ismeretlen Stuller építész készítette. Ennél is terjedelmesebb lett volna a koronkai Toldalaghi-kastély, ha az itteni építések balszerencséje ezt újra meg nem akadályozza. Toldalaghi Ferenc

gróf, Marosszék főkirálybírája, hatalmas kastélyt akart építtetni a százhusz holdas ritka szépségű park közepében, de, mint lentebb említettük, az erdélyi vasútvonal megalkotásának, Zichy Károly gróffal együtt indított nagyarányú vállalkozásában tönkrement, s így szándékát meg nem valósíthatta. A koronkai könyvtárban szerencsésen fennmaradt rengeteg tervrajz között szemlélhetjük e klasszicista kastély gyönyörű rajzait, amelyeket Joseph Weixlbraun készített 1829-ben; a mai kastély alaprajza és költségelőirányzatának töredéke is megtalálható itt, ezek azonban jelzetlenek. A kastély így a 30-as években épülhetett fel, „U”-alakú, hátranyúló szárnyakkal; félkörös tagozású, magasított attikájú középső szakaszán diadalívszerűen magaslik a kaszettázott boltozató nagy áthajtó. Kétségtelen, hogy eredetileg előépületnek szánták, de így is arányos s elegáns alkotás, minden bizonnyal a legegényibb formájú klasszicista kastély az egész magyar hazában.

A stíluskor emlékeinek sorát az olasz modorban tervezett épületekkel végezzük; jellemző vonásuk a homlokzati ballusztorsor mögé rejtett alacsony tetőzet. Nem sokkal több szerencse kísérte e műveket, mint Bethlen Gábor lapostetejű, olaszfokos fehervári rezidenciáját; a pusztulás lett a sorsa Ugrai László, a nagy magyar mester ily formájú zsidói építésének is, ahogy a kastély déli és keleti szárnyépületeit megalkotta. Kazinczy még látta 1816-ban, hogy „é két épületsor ballusztádok közé rejti el igen alacsony zsidolyzetét s így a nyugotival tökéletesen egyez...” – ezek azonban az Erdélyben jobban kedvelt magas tetőnek estek áldozatul. Csupán egyetlen ily stílusú emlék érte meg napjainkat s ez az annyit megcsodált kerlési Bethlen-kastély, melyet a XIX. századeleji Erdélynek egyik legkalandosabb életű főura, a nagy gavallér és nőhódító Bethlen Lajos gróf építtetett a Cserhalom tetejére. A grófbán bethlengábori és bethlenmiklósi örökség forrongott, mondhatatlan rajongója volt a művészeteknek; már kora ifjúságában is, a katonaélet és a szerelmi kalandok mellett csak a művészet, a szép kastély, a szobrok, a parkok érdekelték. „Így lettem” – írja önéletrajzában – „architector, botanikus, horticultor...”. 1803-ban kapja birtokul Kerlést

s „gyönyörű sziklám tetejét művelni kezdettem... s a mostan még fennálló, híressé vált lakomat, kertemet építhessem, roppant fáradtsággal és költséggel... ezáltal lett híressé Cserhalom, a konok és tatárok sírhalma felett épült kertem és olasz modorban épült szép lakom”. Díszépületre vágyott Bethlen Lajos és „kilencz holnapok alatt kilenczven ember segítségével egész Sajó vidéke díszére a most is fennálló kerlési lak a barátságának fel vala szentelve”. „Építtette a barátságának szentelte G. Bethlen Lajos MDCCCXIII” feliratot visel egyik homlokán a kis kastély; a vak ballusztrádsoros, szobrokkal, urnákkal díszített tetejű, két oldalán oszlopos-oromzatos homlokú, finom arányú földszintes ház hihetőleg szintén Ugrai László alkotása, ki hasonló ballusztorsorokat tervezett a Teleki-tékához készített rajzokon is. Bethlen Lajos szívéhez nőtt a kastély, később is, egész életében folyton díszítette, különbnél külön építményekkel, a fantasztikus kriptával, szobrokkal, dísznövényekkel halmozta tele messzi földön híres parkját, tíz meg tízezreket ölje a költségekbe; ám 1848 őszén a fellázadt oláhság vad kegyetlenséggel dűlta szét életművét s őt magát is csaknem meggyilkolták ekkor; lélegzetállító még ma is önnön tollából olvasni e borzalmakat, amint rettentő vérfolyások között a tornác oszlopába kapaszkodott a lándzsa-, vasvilladófések, kaszák, fejszék csapásai alatt... Ma már szívszorító látvány végső pusztulásában, az elvadult növényzet ölében a kastély; a gyönyörű kerlési álom erdélyi balvégzetét el nem kerülhette.

A ROMANTIKA VIRÁGAI Bonchidán nyitnak először erdélyi földön, az öreg Bánffy József, ki az angol szellem és művészet rajongója volt, hamar felkarolta a Robert Morris népszerűsítette újjótikus irányt s míg klasszicista tervei jórészt papíron maradtak, kastélyának nyugati szárnyépületét a negyvenes években a Tudor-stílus modorában egészen átépíttette. Kagerbauer Antal, a kor legjobb nevű kolozsvári építésze tervezte az erkélyes, nagy nyitott verandája, fiálékkal ékesített homlokzatot, átépíttette a dél-

nyugati, földszintes szárnyat, rondellákkal szegélyezett díszes óratornyot emelve mellé; e neogótikus toldások a legkorábbi magyar-földi romantikus építések. Aztán sokan követik példáját; 1840 körül épül a mezőmehesi Béli-kastély, az ötvenes évek táján Fehéregyháza kap romantikus külsőt, Bethlen Farkas gótizáló kastélyt hív létre 1860-ban Bonyhán, a nagy Mikó Imre, „Erdély Széchenyi”-je pedig marosújvári kastélyát alakíttatja át újjótikus modorban; ily részletekkel bővül a drági kastély, 1879-ben Jósika Andor szándékából a magyarfenesi kastély, a hetvenes években épül a pilléres felhajtójú, empire- emlékekre valló abosfalvi Aporkastély s ugyanakkor épül át barokos alapjából a nagyernyei Bálintitt-kastély. Később is készülnek újjótikus átalakítások, amint a stílusegyveleg áradata előtti Erdélyt is; e korról azonban már csak a rezignáció hangján szólhatunk, hiszen épp ez idő forgatta ki az ősi otthonok oly nagy tömegét történelmi alakjából. A „neo” stílusok minden válfaja megjelenik s inkább a teljesség kedvéért soroljuk fel nagyobb méretű s érdekesebb emlékeiket.

A legfigyelemreméltóbb közülök a mai gyalui kastély, mert ez, nagy négyszögre épülve s kerek bástyákkal szegélyezve, legalább a régi vár alapzatát követi s falaiban is sok a régebbi kő. 1861-ben nagy tűz hamvasztja el s 1877 után épül újra; ma Barcsay-Bánffy-birtok e nagyszabású kastély, homlokzatának neorománnal kevert klasszicista kiképzésével. Ehhez hasonlatosan erdélyi szerkezetre építteti fel, mint Ózd, Bonyha, Küküllővár kései rokonát, Jósika Samu a század végén a bájos szurduki kastélyt, még régi alapjaira; ugyanő alakíttatja át a tihói kúriát szép oszlopsorával a 80-as években. Erdélyi klasszicista hagyományokhoz simul a vasasszentgottvárdi Wass-kastély, a pestkörnyéki empire-udvarházakra emlékeztet a sárpataki Teleki-kastély; a neoreneszánsz stílusában épül 1870 körül a maroszentgyörgyi Máriaffi-kastély s az erdőszázadi Degenfeld-kastély; barokk modorban kap impozáns külsőt 1876-ban, Wesselényi Miklós koronaőr akaratából a görcsöni kastély s ily stílusban épül át régi alapjaira a gyönyörű park ölében fekvő zabolai Mikes-kastély, a nagyszabású árkosi Szentkereszthy- s a válasz-

úti Bánffy-kastély. Válaszút 1370 óta Bánffy-birtok s sok, egymásra épített udvarház emelkedett itt a századok folyamán; a barok-kori kúriának csak régi olajfestmény mutatja képét – itt tartották 1792–1803-ig, Bánffy György báró főispánsága alatt Doboka megye közgyűléseit. Ma is áll az 1820 táján épített, erősített várnak tetsző hatalmas istálló, ám a mai úriak, melyről Teleki Sándor azt mondotta, hogy „egy stílus nélküli kastély”, a neobarok modorában épült 1885-ben. Középkori várat utánoz aztán a hévízi Haller-, az őraljaboldogfalvi Kendeffy- s a mezőzáhi Ugron-kastély; megemlítjük még a bodolai Nemes- és Béldi-, a borsai Bánffy-, az alvinci Inczedy-, az alsózsuki Teleki-kastélyt s a sort a legújabbak egyike, a napjainkban épült s empire modorban tartott szép zsibói Béldi-kastély zárja le. Hosszú galéria ez, minek ím, a végére jutottunk, holott csak egy hányada annak, mi valaha épült Erdély földjén; míg írónak e sorok, napról-napra csákány feszül a régi köveknek s lan-kadatlanul sorvasztja testüket a fekete erdélyi balsors túl a Szamos, Maros, Küküllő, Olt vizét ceruzával átmetsző határon.